

91-5
L 3

CEĻI

RAKSTU KRĀJUMS

XIX

V a l o d n i e c ī b a

STOKHOLMĀ

1991

RAMAVE

B

Sakārtojusi Velta Rūķe-Draviņa

© Velta Rūķe-Draviņa

ISBN 91 971742-0-3

91-5

3

dubl. L
4

CEĻI

RAKSTU KRĀJUMS

XIX

Valodniecība

STOKHOLMĀ

1991

RAMAVE

55

Sakārtojusi Velta Rūķe-Draviņa

Latvijas Nacionālā

BIBLIOTĒKA

~~95-9448~~ XIX

pārēb. 8. XII 2000. J.O.

0303029946

© Velta Rūķe-Draviņa

ISBN 91 971742-0-3

Velta Rūķe-Draviņa

MATĪSS KAUDZĪTE (1848-1926) KĀ VALODNIEKS

Kaudzītes Matīss līdz šim daudz zināts kā rakstnieks, skolotājs, sabiedrisks darbinieks. Tikpat kā nemaz nav pieminēts viņa devums latviešu valodniecībai, lai gan arī tas ir diezgan nozīmīgs.

Sai laukā iederas jau viņa *ā b e c e s* - 1882. gadā kopā ar Andreju Stērsti Rīgā un Tērbatā publicētā "Sēta un skola" un 1896. gadā viņa sarakstītā "Sētas un skolas" ābece (Cēsis un Vecpiebalgā).

Kaudzītes Matīsa darbu *t e r m i n o l o ģ i j a s* nozarē īsi atzīmējusi V. Strautiņa, ierindojoš viņu pagājušā gadsimta valodas kopēju un skolotāju saimē:

Gan ar saviem teorētiskiem rakstiem, gan praktisko darbu nozīmīgu ieguldījumu valodniecības terminoloģijas attīstībā 50.-70-gados ir devuši arī J. Alunāns, A. Kronvalds, K. Biezbārdis, M. Kaudzīte un A. Stērste;

un turpat, lappusi tālāk:

Tā, piemēram, A. Stērste nelieto latviskus nomenklatūras nosaukumus, bet tikai internacionālos terminus, kaut citās gramatikās un citos rakstos šajā laikā vērojumi mēģinājumi veidot latviskus locījumu nosaukumus, kā tas ir krievu un lietuviešu valodā.

Ģ. Tauriņš savā gramatikā internacionālistus lieto paralēli latviskiem locījumu nosaukumiem - vārdotājs = nominatīvs, devējs = datīvs u.c. M. Kaudzīte locījumus apzīmē ar kārtas skaitļa vārdiem. 1)

Par Kaudzītes Matīsa noslieci nevairīties no internacionālajiem nosaukumiem liecina terminoloģija viņa "Vadonī ortogrāfijas mācībā" (Jelgavā 1877), kas domāts tieši "tautas-skolām". Tur ir substantīvi un verbi (kam paralēli atzīmēti gan arī lietu vārdi resp. laiku vārdi), adjektīvi un pasīvie participi. Substantīvi ir "deklinierējami", bet verbi "konjugierējami". No locījumiem pieminēti nominatīvs, ģenitīvs, lokatīvs, vokatīvs. Starp pieturas zīmju nosaukumiem ir punkte un koma, arī divi punktes (jeb "izšķiršanas zīmes"), un apostrofs paskaidrots kā "noraušanas- jeb pašināšanas zīme". Nodaļā par skaņām Kaudzīte raksta par akcentu (gravja zīmi, piem., à) un smago lokatīvu akcentu (â), lai gan tieši fonētikas nozarē viņš lieto pārsvarā latvis-

kus darinājumus: pašskanis, neskanis, jums (ak. jumu!) jeb divskanis, balsiens jeb zilbe; mūsdienu gramatikās sastopamos "šņāceņus" Kaudzīte dēvē par "švīkstošiem burtiem jeb švīkstuļiem", norādīdams arī uz rakstības un izrunas neatbilstību:

Pie jotierētiem burtiem pieder arī visi švīkstošie burti, jeb švīkstuļi, bet še, ortogrāfijas mācībā, ir jāgriež vērtība tik uz tiem, kuri tiek caur drīksniņu par tādiem iezīmēti. 2)

No mūsdienu viedokļa savu laiku pārdzīvojuši liekas termini, ko Kaudzīte lietojis savos rakstos vēl 1926. gadā, piem., pašskani un divklaudži, vienburti ar virguli apakšā un čupu burti, svīciņas vai lociņi vai akoti.

Kaudzītes Matīsa īpašu interesi saistījuši r a k s t ī b a s principi un to maiņas. Ortogrāfijas jautājumiem viņš veltījis ne tikai augstāk pieminēto "Vadoņi ortogrāfijas mācībā" (1877), bet arī Rīgā 1886. gadā izdoto "Ortogrāfijas kursu", kas domāts kā "Rokas-grāmata skolotājiem". Savus uzskatus par rakstības maiņām vēl mūža beigās viņš publicējis Rīgas Latviešu Biedrības Zinību komisijas Rakstu krājumā 18 (1926), 25 - 32 ("Pareizrakstības pārlabošana un burtu maiņas nozīme tautā").

Var būt dažādās domās par to, cik laba no pedagoģiskā viedokļa bijusi viņa metode pareizrakstības apguvei diktātos savirknēt beznozīmes vārdus un zilbes, piem., "īsi balsieni ar neskaņiem abās pusēs", "gari balsieni ar neskaņiem iesākumā" vai "īsi un gari balsieni ar jotierētiem neskaņiem beigās" (piem., ahņ, ehņ, ihņ, uhņ - ahņ, ehņ, ihņ, uhņ utt.). Arī diktējamie teksti, kuros iepīti līdzīgi skanoši, bet dažādi rakstāmi vārdi, vietumis izklausās stipri samāksloti, piem., "Zirgi gan viens otru pa priekšu mierīgi apostīja, bet tad sāka sperties un sperdamies appostīja skaistos kocīņus" vai "Kurts skrien gaŗ to dīķi, kuŗā vārdes kurc", "tas ir tikai suts, ko viņš caur niedru sūc" uc. Vēlākajā (1886) ortogrāfijas grāmatā daļa šādu piemēru gan ir svītroti, atstātajos retinot pretstatāmās formas (piem., Es sk a i t u, cik te ir s k a i d u vai Kas z i n a, kāda z i ņ a nākusi? Mazus bērņus mēdz š ū p o t. Nelāga cilvēki mīl ž ū p o t). 3)

Sekojoš rakstības principu maiņām, 1886. gada "Ortogrā-

gonas brihs no seed. Wesumus mehds zeeti no-
feet. Putenis sweesch sneegu wisas paspahnes.
Gani sweesch atmenus sihme. Laikam schis sirgs
ari sirgs. Waj swehri, zil smagi bij swehri?
Trihs maifi peepilditi ar maifi. Waj esi re-
dsejis dsihwu esi? Mana mahsa wehl masa.
Mehs redsejahm saku un kuplu kalu. Ras sa-
ka, ka schis funis saga gaku? Uhdni wehl wehfi.
Puika nokehra wehfi. Ram schi kasa peeder?
Sirgs kasa semi ar kahju. Ramanahm stipri bal-
seeni. Tam wahrdam trihs balseeni. Saim-
neeks suhtot strahneekus pee darba. Raiminam
suhdot malka.

§ 30.

sch—sch.

Es kaufschu eet us mahju. Schodeen basniza
dauds kaufschu. Es meeschu sche meetus. Sa-
lissim labu gubu meeschu. Behrnam usnahza sti-
pri graschi. Winam bij graschi pasuduschi.
Slapjahm drehbehm leel schuht. Mums grib
schuht swahrkus. Medineeki schauj mescha sweh-
rus. Meitas schauj baltos palagus. Wanagi aug
loti gaufschi. Daschs behrns gaufschi raud.
Schahwatees naw peeklahjigi. Kurp juhs til
ahtri schahwatees. Masus behrnus mehds schuh-
pot. Melahga zilweki mihl schuhpot. Samu

fijas kursā", kas domāts par rokasgrāmatu skolotājiem, Kaudzītes Matīss pievienojis Pielikumu ar "jauno ortogrāfiju", ar latīņu burtiem. Runa acīmredzot ir par tā laika Rīgas Latviešu Biedrības Zinību komisijas pareizrakstības variantu. š, ž, č rakstīti ar tādu pašu mīkstinājuma zīmi kā ņ, ļ, ņ (t.i. š, ž, č), w vietā ir v, ts vietā c. Atmests h kā garumzīme, un saknēs pat- skaņu garums vispār nav atzīmēts, vienīgi lokatīva ga- lotnēs un nākotnes formās ar -ēs. Divskanis ie rakstīts kā ee. Krietns skaits tekstu paraugu, kas doti grāma- tā, atļauj salīdzināt agrāko un "jauno" rakstību.

Ortogrāfijas maiņas un katras sistēmas labumus un ļau- numus Kaudzītes Matīss aplūko 1925.gada "priekšnesumā" RLB Zinību komisijas vasaras sapulcē.

Atzīdams, ka jāpiemērojas jaunajam pareizrakstības li- kumam Latvijas valstī, "Gan ne ar sevišķu prieku, bet ar vajadzības apziņu sāku priekš dažiem gadiem pāriet no vecās rakstības uz jauno". Jauno rakstību viņš iemā- cījies ātri un viegli, tā ka pēc neilga laika vecā li- kusies jau pavisam piemirsta. ⁴⁾

Pretēji, piem., Apsīšu Jēkabam (1858-1936), ⁵⁾ kas ļoti negribīgi raudzījās uz latīņu burtu ieviešanu vecās (gotiskās) rakstības vietā, Kaudzītes Matīss tai ziņā tālrad bijis daudz elastīgāks. Taču - bez kādiem emocio- nāliem aizspriedumiem un pārspīlējumiem, kādi bijuši vi- sai parasti šādā sakarā daudziem rakstītājiem, arī va- lodniekiem - Kaudzīte savā 1925.gada priekšlasījumā ap- rāda labās un vājās puses gan vienā, gan otrā rakstībā, izteikdams kritiskas piezīmes arī par to rakstības vei- du, kas nostabilizējās Latvijas brīvvalsts sākuma gados. Vienā otrā jautājumā viņa pārdomas nav zaudējušas aktu- alitāti vēl mūsu dienās, kad atkal par jaunu tiek ap- spriests dažs vēlams papildinājums vai grozījums. Kaut Kaudzīte savus spriedumus nav formulējis modernos ling- vistiskos terminos, faktiski viņš šai referātā pieska- ras gandrīz visiem apsvērumiem, kādiem tiek pievērsta uzmanība arī mūsu dienās sociolingvistikā un valodu plā- nošanas darbā. Tā, piem., no viņa paša pieredzes un pār- domām izkristalizējas vairāki svarīgi momenti:

(1) Pāreja no viena burtu veida uz kādu citu prasa zi- nāmu pārejas laiku, īpaši vecākajai paaudzei, kas pie- radusi pie tā, kas reiz iemācīts. Jaunajiem pārejas laiks

leecibu. Es nenicinu citu. Kas brauca to
celu? Peeci kelpi cirta malku. Teci, teci,
kumelip!" Pateicat kaimipam par cirtumu. No-
leec to kluci pee malas! Pacelat acis turp!
Caunas ļoti manigas. Kas tur tik traki kauca?
Peeticiba teicams tikums. Es biju citur pali-
cis. Ceturtais rublis nebij ticis pilns. Cee-
tumi ļoti jaceetina. Kur tu eejauci manu ma-
cipu? Kam tee neecigee kucenipi?

§ 2.

s = f.

Saki, kas tur ir pee seenas? Saimneeks sa-
taisa arkus. Iskaptis nepalika asas. Supi ree-
dami skreen. Pasaucat arjus pee brokastim!
Teesa nosodija ļaudari. Pasaulei ne-atrasi
ne gala, ne malas. Staigasim taisni pa celu. Tam
putnipam skaists cekuls. Prasat, kas sacirtis
to ilksi! Krusa bira stipri. Pasakas neteicat
par pateesu. Nokaisim tecinu smiltim. Sa-
sit plankstas, lai citi saprot! Peeseesim ku-
melus, jo tee skraida. Panesat netaisnibu ar
paccetibu. Preeceesimees par atdabutu sirds
meeru! Sataisat ta Kunga celus! Saule modina
un sasilda radibu. Gaiss rudeni ari auksts. Sa-
seesim roku, lai netek asinis. Lai esam pasar-
gati no launa.

§ 3.

s = fð.

Pulkstens nosita seši. Tee paši ir mani bee-
dri. Mušas skraida šurp un turp. Tumši pa-
debeši auga. Mums nebij darbi apnikuši. Atbil-
dat droši, kad jauta! Gaileem asi peesi. Truši
meerigi kustoniši. Lasisim kraulis un kurina-

Beilums.

Zauna ortografija.

Zaunab ortografijas iþparšee burti.

c = č
s = š (š)
š = ņ
z = ž
ž = ņ
q = ņ
v = w
ā = ā, ah
é = ē, eh
i = ī, ih
ū = ū, uh
(k = k
l = l
r = r)

§ 1.

c = č.

Caur ceemu tek upite. Waj tu teic to
oilti? Lai daram cits oitam labu. Citadi es
negribu ticet. Ceenigam jados ceeniba. Man
caura cepure. Jums ceeta koka ciba. Cēla-
tees un paturat ceribu! Circenis nometa meeru.
Labai precei pircēju papilnam. Leecineeks dos

mēdz būt īsāks un vieglāks. Sagaidāms, ka īpaši sīkstī vecā ortogrāfija turēsies garīgo tekstu grāmatās.

(2) Daudz vieglāk ir pierast pie jaunajām normām l a s o t nekā pašam šai jaunajā veidā r a k s t ī t . To piedzīvojis arī viņš pats.

(3) Novērtējot vienas vai otras sistēmas priekšrocības, Kaudzītes Matīss apsver:

a) ekonomisko principu - cik burtu ir vienā un otrā sistēmā, konstatējot, ka jaunajā ortogrāfijā ietaupās vairāku burtu vietas, piem., w vietā ir tikai v, "čupu burtu" vietā - viens pats š, ž, č.

b) Tomēr laika patēriņš, rakstot ar roku, jaunajā rakstībā neklūst mazāks: jo arī tad, kad vecajā ortogrāfijā jāraksta divi vai pat trīs burti, roka nav jāpaceļ no papīra, turpretim, ja raksta garos patskaņus vai arī š, ž, č ar papildu zīmīti virs tiem, roka vispirms jāpaceļ no papīra, jāuzraksta diakritiskā zīme, pēc tam atkal roka jānovieto atpakaļ parastajā stāvoklī un jāturpina rakstīt.

c) Kaudzītes Matīss piemin arī vērtējumu par latīņu vai gotisko burtu īpašo "glītumu" (t.i. estētisko motīvu), kā arī lietderīgumu, skatoties pēc tā, vai kāds raksts tikpat viegli un ātri izlasāms ar abēju tipu burtiem. Savu paša viedokli šai ziņā, t.i. nosvēršanos vienas vai otras grafikas labā Kaudzīte tomēr nedod.

d) Pieskaroties nacionāli politiskai stratēģijai, Kaudzīte norāda uz priekšrocībām, ko dod saskaņota burtu tradīcija visā valstī. Latgalē latīņu burti bijuši jau agrāk pierasti, un jaunā rakstības reforma piemērojusies tai arī Latvijas rietumu apgabalos. Lēmumu pieņemot, esot uzklaušītas arī latgaliešu pārstāvja Fr. Trasūna domas.

e) Jautājums par to, vai patskaņu garumu (tātad pēc izrunas principa) apzīmēt viscaur, kur patskanis garš, pēc viņa domām risināms arī no *nepieciešamības* viedokļa, proti, vai varētu rasties pārpratumi, ja garumu nenorādītu. Šais apsvērumos Kaudzītes Matīss, acīmredzot, izgājis no pieņēmuma, ka rakstītāji un lasītāji vienmēr būs dzimtās valodas pratēji un pēc konteksta vārdus pareizi izlasīs arī tad, ja nebūs nevienas garumzīmes. Viņš norāda gan uz nenoteiktību jaunajā rakstībā, kas traucē teksta acumirklīgi pareizo uztveri lasot: adjektīvi "labā", "siltā" utt. vienādā grafiskā formā var būt

gan vienskaitļa nominatīvs, gan lokatīvs ("labā diena", "labā diena"), kamēr vecajā ortogrāfijā "labā" jau skaidri norāda, ka sekos lietvārds lokatīva locījumā (ievērosim arī, ka vismaz vienā izlokšņu daļā garais galotnes - ā netiek runāts ar to pašu intonāciju abos locījumos!).

(4) Norādot, ka plašās iedzīvotāju grupās vislielākā nepatika bijusi pret ie pierastā ee vietā, Kaudzīte ir arī par līdzšinējā burtu o paturēšanu, "kaut gan o apzīmē divskani", un atzīst, ka "tomēr Biezbārža ieteiktais 'ua' liekas visnepieņemamāks".

(5) Tāpat kā mūsdienu sociolingvisti, arī Kaudzīte apzinājies, ka burtu un pareizrakstības noteikumu maiņām var būt tiešas sekas plašākā tautas izglītības kopsakarā. Kā zināms, latviešu sabiedrībā kopš seniem laikiem mājmācība bijusi sieviešu - mātes vai vecāsmātes - ziņā; tās iemācījušas bērnus lasīt un rakstīt jau pirms skolas sākuma. Tādēļ pēc Kaudzītes domām jāpasteidzas sagādāt lasāmās grāmatas jaunajā rakstībā ("Arī baznīcas dziesmu grāmatai un vismaz 'Jaunai Derībai' nav ilgi jākavējas pie vecās rakstības vien, ja negrib pamest jaunās paaudzes nezināšanā"). Citādi mazāk skolotās mātes, pašas juzdamās nedrošas, vispār atmetīs savu mājskolotājas uzdevumu. Jau tagad, kā Kaudzīte konstatē, "laukskolās sāk nākt pa starpām pilnīgi grāmatas nemākuļi, kas agrākos gados nebūt tā nebij", un tādējādi kavējas arī mācību temps skolas klasē. 6)

Cik tuvi sirdij Kaudzītem bijuši ortogrāfijas jautājumi, liecina tas, ka pat polemikā par dzejas jautājumiem viņš tiem veltī samērā daudz vietas. Tā, kritiski novērtēdams latviešu tautasdziesmu ritma atdarinājumu Lautenbaha-Jūsmaņa "Zalkša līgavā", viņš norāda uz publikācijā ievēroto atkāpi no toreiz parastās ortogrāfijas, atzīmējot garos patskaņus ar divējādām "svara zīmītēm" - "grústai" un "stieptai" izrunai. "/.../ bet vai nu caur izruņas dažādībām, vai caur iespiešanas misēkļiem ir šai lietā ne mazums neskaidrības un nevienādības, jo nereti stieptie balsieni ir iezīmēti par grústajiem un grústie par stieptajiem. Dažiem gariem balsieniem nav pat nekādas zīmes virsū. Šī ortogrāfija prasa krietnas uzmanības un skaidras skaņu izšķiršanas, tādēļ gan tik valodas pratēji varētu viņu pareizi lietāt, ja arī visas izruņas dažādības

izlīdzinātu un iedibinātu vienādību; bet valodas nepratēji grūti izšķirs stieptos balsienus no grūstajiem." 7)

Man liekas, ka Kaudzītes negriba ar īpašām zīmēm norādīt intonāciju atšķirību garos patskaņos pa daļai izskaidrojama ar viņa dzimto izloksni: kā piebaldzēnam viņa intonācijas nesakrita ar tām, kas bija šās pareizrakstības pamatos.

Mācot rakstības rēģulas skolā un mācību grāmatās, Kaudzītes Matīsam dabiski nācās teikt kādus vārdus arī par latviešu valodas skaņu sistēmu un atsevišķo skaņu i z r u n u.

Viņa paskaidrojumi ne vienmēr (tautskolām domātā mācību grāmatā) ir sevišķi vienkārši formulēti, toties liecina par krietnām zināšanām šai laukā. Tā, rakstot par divskani o, viņš paskaidro: " 'o' ir jums jeb divskanis un tāpēc netiek nekad aiz viņa "h" rakstīts, jo visi jumi ir gari un n e k a d īsi. Ka 'o' ir divskanis, to var nomanīt pie viņa izrunāšanas. Visi pašskaņi, kā a, e, i, u - tiek izrunāti ar vienu mutes atvērumu, bet pēc 'o' tiek lūpas rīkotas papriekšu kā pie 'u' un tad pēc kā pie 'a' ; tādēļ ir 'o' divskanis , pastāvošs no 'u' 'a', kaut gan viņu skaita pie vienkāršiem pašskaņiem". 8)

Par r un (mīkstinātā) r izrunu Kaudzītes ortogrāfijas grāmatās atrodam vairākus interesantus norādījumus: 1) alfabētā, kopā ar pārējiem burtiem, minēts gan r, gan r ; 2) nodalījumā par "jotierētiem neskaņiem zilbes iesākumā diktēšanai ir paredzētas skaņu kopas ra, re, ri, ro, ru, arī piemēri ar r aiz kāda cita līdzskaņa, piem., grah, greh, grih, gruh; 3) visinteresantākā tomēr ir piezīme pie "ra", kā to (latviešu valodā) izrunāt, proti, kā k r i e v u p a; 4) tālākajos paragrāfos, kuros doti vingrinājumi ar mīkstinātā un nemīkstinātā līdzskaņa pretstatījumu (l - ḷ, n - ṇ), tomēr atbilstoša nodalījuma ar r - ṛ trūkst. 9)

Līdzīgs stāvoklis ir arī Kaudzītes 1886.gada paplašinātajā Ortogrāfijas kursā. Diktātiem atsevišķs paragrāfs tur veltīts gan vārdiem, kuros rakstāms vai nu viens r vai rr , piem., "Grāvi pirmāk drusku vien p a r a k a, bet vēlāk p ā r r a k a no jauna".

(Paša autora vēstījuma daļā, kā arī sakarīgo tekstu paraugos r tomēr ir rakstīts tādos vārdos kā: karš, kaŗa-vīrs, kuŗa, gaŗi, arī : gaŗ.)

Ja-iššaidro, ka peļņ teem paščākanēem, kūrī teef gari šūrunati-
rašča „h“, lai war iššāktir no išeem.

§ 6.

Čari balšeni ar nešākanēem eesāštumā.

baš beš biš buš*) — baš deš diš
duš — faš feh fiš fuš — gaš geh giš
guš — jaš jeh jīš juš — kaš keh kiš
kuš — laš leš liš luš — maš meš miš
muš — naš neh niš nuš — paš peš
piš puš — saš seh siš suš — šaš
šeh šiš šuš — taš teh tiš tuš —
waš weš wiš wuš — zaš zeh ziš zuš.

§ 7.

Čari balšeni ar nešākanēem beigās.

ašb ešb išb ušb — ašb ešb išb
ašf ešf išf ušf — ašg ešg išg
ašj ešj išj ušj — ašl ešl išl ušl
ašn ešn išn ušn — ašp ešp
ašr ešr išr ušr — ašs ešs
ašt ešt išt ušt — ašw ešw išw ušw — ašz
ešz ižz užz.

*) „o“ ir jumš jeb diuškānis un tapēļņ neteef nešāb aļš wiņa „h“ rašča, jo
wiš jumi ir gari un nešāb išš. Ša „o“ ir diuškānis, to war nomanīst pee wiņa
išumāšānās. Wiš paščākanē, tā a, e, i, u — teef išumati ar weeru mutes atwešrumu,
bet peļņ „o“ teef šuņpaš rišlōnās papreščiņ tā pee „u“ un tad peļņ tā pee „a“, tadēļ
ir „o“ diuškānis, paščāwōšņ no „u a“, fant gan wiņa šatā pee meentābrīgeem
paščākanēem.

§ 8.

Čari balšeni ar nešākanēem abās pušās.

baš beš bušt buht dešt dišz gaščz guht
jaht juht juht šahp šahb šahp šahb
maš mašz miht muht nahč nahčz
piht puht rahj riht rišb ruhp rišb
šchehl šchuht šchuž tahm tiht tiht
meščz gruhčz gašf šahp lešj lešz
mahw pihl ružz šchehl wahj pežz.

Ja-iššaidro kūrī miššānāšāna žaur „j“, jeb joteerešāna; kūr
jarašča buštū „gi“ „ij“ „ij“ u. t. t., tur rašča g, ž, ž u. t. t. Šee
joteerešēem būrteem peeder arī wiš ščuwiššānāšee būrti, jeb ščuwiššānāšee
bet šāe, ortografišas mašžāba, ir jagreščz meštrība tit uš teem. kūrī teef
žaur brīššānāš par tašdeem eesāšmeti. — Paščākanē Š išš un gari bal-
šeni ar joteerešēem nešākanēem eesāštumā.

§ 9.

ga ge gi go gu — ka ke ki ko
ku — la le li lo lu — na ne ni no
nu — ra*) re ri ro ru — sa se si
so su — šča šče ši šču — tča
tše tšči tščo tšču — gaš geh giš
guš — šah šeh šiš šuš — šah leš kiš
kuš — nah neh niš nuš — rah reh
riš ruš — šah šeh šiš šuš — šah
šeh šiš ščuš — tšah tšeh tščiš tščuš.

*) Šrunā tā šreemu „pa“.

Daudz uzmanības Kaudzīte veltījis valodas p r a k s e s jautājumiem. Pagājušā gadsimtā beigu posmā RLB ZK Rakstu krājumos publicēti viņa pārskati gan par "latviskām skolu un zinību grāmatām", gan par tā laika "latviešu beletristiku".¹⁰⁾ Šais īsajās recenzijās vienmēr ir arī kādi aizrādījumi par aplūkotā oriģināldarba vai tulkojuma valodu; tā vērtēta par "diezgan glītu", "labu", "pareizu", "gludenu", "labi tekošu", bet citos gadījumos "valodā dažas retas piedauzības", "tulkojumā labi daudz skarbas krāsas ģermānismu", pat tā, ka "tulkojuma valoda liek arvienu iedomāt oriģināla valodu, un vietām tā saprotama tik ar atpakaļtulkošanu". Kaudzītes Matīsa kritiskās piezīmes skar vispirms jau vācisko vārdu krājumu, nelatviskos atvasinājumus, bet arī pēc svešiem paraugiem darinātos izteicienus. Īpaši iebildumi viņam ir pret tādiem ģermānismiem kā: onkulis, tante, ģifts, smuks, elsiņš, apstellēt, kučierēt, klačīnāt (ar pātagu) (kur pēc viņa domām latviski būtu jāsaka "plikšīnādams ar pātagu"), zārks, līķis, lēne (=atzveltnis), šķelmīgi, nelon (ko darīt) uc.

Iebildumi skar arī dažu latviešu vārdu lietojumu nepareizā nozīmē. Tā, piem., apcerot Slogu Alberta tulkoto R.L.Markova stāstu "Drāma klusajā mājā", Kaudzīte norāda, ka verbs "melnot" latviešu valodā lietojams transitīvā nozīmē (piem., "melnoja zābakus"), nevis tulkojot kr. "černet" ": "melnoja dambis; melnoja divi stāvi". Citā vietā Kaudzīte aizrāda, ka neloģiski ir rakstīt "brauksim pastaigāties", jo "Pastaigāties var i e t tik kājām, bet kad b r a u c , tad iznāk v i z i n ā š a n ā s".

Runājot par vārdu formām, Kaudzītes Matīss aizrāda, ka jāraksta "kreklis, arkls, audeklis", nevis "kreklis, arklis, audeklis", jo tādā gadījumā ģenitīvs būtu "krekla, arkla, audekla". Analizējot adjektīvu noteikto un nenoteikto formu nozīmes, viņš ieteic teikumā "Itālija ieņem g a r u un š a u r u Apenīnu pussalu" labot nenoteikto formu galotnes par "gaŗo " un "šauro", jo: "Gaŗu un šauru varētu sacīt tik tad, kad Apenīnu pussalas būtu visādas - arī īsas un platas".

Visvairāk iebildumu tomēr Kaudzītem ir pret nelatviskajām frāzēm, kas bieži vien ir verdziski tulkojumi no vācu vai krievu valodas. Daudz tādu ir izteicienos ar "(iz)taisīt" un "(uz)taisīt", piem., "taisīja pirmo lielāko

ceļojumu", "tas iztaisa tik lielu zumu", "viņš uztaisa nopietnu ģīmi". Teikumu "mūsu pagasts... iztaisa tik mazu stūrīti no tās zemes, Baltijas" viņš iesaka labot par "mūsu pagasts ir tikai mazs gabaliņš no Baltijas". Vairākkārt Kaudzīte par nelatviskiem atzīmē izteicienus "maz ko iztaisīja par zobošanas", "mans vīrs nekā neiztaisīja par maniem nīkiem", atgādinot, ka "iztaisīt" var gan karoti, tītavas, pastalas utt. un ka tai vietā it labi var teikt, piemēram, "nebēdāja", "nevēroja". "Tikumīgu dzīvi vest" Kaudzīte labo par "tikumīgi dzīvot", jo "tā runā nesabojāti latvieši" un "dzīve nav vis kumelš, ko var vest".

Starp nevēlamiem izteicieniem minēti arī: "maz pamazām" (kas darināts pēc krievu valodas parauga un izsaka to pašu ko "pamazām"); "dalīties ieskatos", "ieturēt mēru", "smaržo pēc petroleja", "ož pēc zivīm", "ar dzīvi esmu gatava, pavisam gatava", "patiesi man nav nekādas izejas", "tu esi stipri būvēts", "dabūja vietu ar algu, kura trīs reiz pārspēja viņa līdzšinējo" uc.

Vairuma gadījumos Kaudzītes Matīsa aizrādījumi saskan ar tiem, ko arī mūsu dienās vēl joprojām piemin valodnieki valodas prakses laukā. Tomēr dažkārt Kaudzītes uztvere par to, kas būtu skaužams mūsu rakstu valodā, īsti vairs nesaskan ar vērtējumu un izjūtu tagad. Piem., apspriežot kādu tulkojumu, viņš par nevēlamu ģermānismu atzīmē arī teikumu "vecais atsprāga atpakaļ". Šo verbu sastopam ne tikai Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcā s.v. atsprāgt, 2) schnell zurückspringen, zurückfallen ar tur dotā piemēru "viņš atsprāga kā plintes šāviens atpakaļ, - augšpēdu", bet arī Latviešu literārās valodas vārdnīcā I (1972), 447 s.v. atsprāgt 4) (gan ar piezīmi: sarunas valodā); ļoti strauji atlēkt, atvirzīties nost (sānis, atpakaļ) - par cilvēkiem vai dzīvniekiem; piemēra teikumi no rakstnieku darbiem.

Līdzīgi var būt dažādās domās par Kaudzītes Matīsa norādi uz formas "saslējies" neiederību teikumā "tas savā zemajā istabiņā nevarēja s a s l ē j i e s stāvēt". Latviešu literārās valodas vārdnīcā VII (1989), 279 s.v. saslieties atrodam skaidrojumu: 1. Strauji iztaisnot augumu; strauji iztaisnoties (parasti par augumu, pleciem), un šo nozīmi parāda citāti no rakstnieku darbiem, piem.: "Krustmāte saslejas, lai izskatītos vēl garāka un varenāka".

Par Kaudzītes Matīsa plašajām zināšanām vārdu darināšanas jomā un par interesi šai virzienā liecina viņa recenzija par G.A.Fridrihsena stāstu "Uz Brazīliju". Par to viņš spriež, ka "valoda stāstā glauma, atskaitot tik kādus jauninājumus, kas nav izdevušies, kā: pelēkgani, dzeltangani". Kā zināms, latviešu valodā ar aptuveni vienādu nozīmi darina no adjektīviem formas gan ar ie-, gan pa-, gan ar piedēkli -gans, pie tam novērojamas atšķirības arī atsevišķo novadu izloksnēs. Bez tam atvasinājumos ar ie- un pa- var izšķirt trīs grupas: 1) gadījumus vienīgi ar pa-, kuriem līdzās nav sastopamas formas ar ie- (piem., pamīksts, paciets), 2) gadījumus, kur ie- un pa- atvasinājumi iespējami blakus, no tā paša adjektīva (ieširms/pasirms) un 3) gadījumi, kur lieto tikai ie-, nevis pa- (iegarēns, iezaļgans). 11)

Kaudzīte gluži pareizi saka, ka "Visi vārdi nemēdz locīties vienās pašās formu spailēs, kaut gan dažiem citiem tās var būt piemērotas". Tādēļ vien, ka sakām, piemēram, zilgans, balgans, Kaudzīte nevar attaisnot darinājumus "pelēkgans" un "dzeltangans", jo vairāk tādēļ ne, ka "Augšā minēto jaunatvasināto vārdu vietā valodā jau ir savi īpaši vārdi kā iepelēks, iedzeltans".

Savas kritiskās piezīmes par nelatvisko izteiksmi Kaudzīte velta ne vien tulkotājiem, bet arī latviešu rakstniekiem par viņu oriģināldarbiem. Tādas - un pilnīgi pamatoti - izpelnījies Jānis Poruks, kura valodā daudz germānismu. Tā par "Pērļu zvejnieku" Kaudzīte izsakās, ka valoda "pildīta ļoti daudz nevajadzīgiem svešvārdiem, arī germānismiem"; viņš kritizē arī nepareizos jaunatvasinājumus, ar to atkal pierādīdams zināšanas latviešu vārdu darināšanas rēgulās. Tādējādi kritizēts tiek Poruka lietotais verbs "izdraudzēties", kam "Pērļu zvejniekā" piešķirta nozīme, kādas pēc Kaudzītes Matīsa domām nevar būt formām ar iz-. "/.../ viņas bija izdraudzējušās, ar ko gribēts teikt, ka draudzība viņu starpā bij zudusi, kamēr izdraudzēties nozīmētu draudzēties cik vien patīk, līdzīgi kā izdzīvoties, izpriecāties".

Ja jau tik stingri Kaudzīte raudzījies uz valodas tīrību daiļliteratūras darbos, tad jo labāk saprotamas viņa rūpes par latvisku izteiksmi grāmatās, kas domātas valodas mācībām.

Rūpējoties par piemērotām mācību grāmatām latviešu skolām, Kaudzītes Matīss patur prātā arī vajadzību pēc skaidra un latviska vārdu krājuma šādos mācību līdzekļos. Tā, piem., Pārskatā par latviskām skolu- un zinību grāmatām 1885./86.gadā, ko Kaudzīte bija nolasījis Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas sapulcē 1886. gada 27.jūnijā, viņš, starp citu, norāda uz nelatviskām formām "krāģis", "lēne", "elsiņš", "smuks", kuru vietā būtu bijis viegli izraudzīties labākus apzīmējumus: "Kaut gan Latvešu valodai šādā skolas-gramatā ne visai eeverojama nozīme, tomēr nav saprotams, kapeci isti jasauc a p k a k l i s par "kraģi", a tz velt-n i s par "leni", u z k r e k l s par "elsiņu", s k a i s t s par "smuku" u.t.t."

Tikpat rūpīgi Kaudzīte pārbaudījis Tomsona skolas grāmatā dotos krievu vārdu tulkojumus latviešu valodā: "Dažs rets vārds neleekas latviski pareizi izteikts, kā pyšnyj - s t a l t s, kur, manu pratu, butu jasaka grezns."

Kaudzītes interese un zināšanas par latviešu valodas izloksnēm apliecinātas viņa romānā "Jaunie Mērnīku laiki". Tajā divas personas - Stērgēnieks un Remps - sarunājas katrs sava novada izloksnē. Remps kā piebaldzēns runā ar turieniešiem raksturīgo patskaņu pārskatu: "Jān, brāl, kā tu viens pats?" Remps tam tūlī uzsauc. "Mās jau ar' tāi pašā lietā steidzāties" - un citā vietā: "Ekur, vai tu nāātmini, kad mās ar Mārci palaidēm klusam Saušņa zirgu pie kroga valā /.../ Tur tad iznāce vāsāla pudule monopola/.../"

Turpretim Stērgēnieka mutē rakstnieks līcis augšzemnieku dialektu (ar skaņu maiņām: ie>ī, uo>ū, ie>ei, ä>a, ī>ei, au>ou u.c.): "Kas vilcis mīlzu lielgobolus uz skanstēm, tīs naīs vus beītīs: nū jūsu meikstčouļu puišēlīm, - nūbrakšķēs viņ kouliņi zam munas dūras, kā kaņapu steibri meisteiklēs. - Bat ļouna as ari nakā nagribu, jounkundze; un ja jums toda vora por tīm puišīm, tod līcīt, lai viņi sasamat mun pa rubļam, pa pāra rubļīm, kā vacam zoldātam, tod as aizīšku ar pilnu meiru un nūvēlešku vāl lobu loimi jums, viņu skoistajām cerenēm." 12)

Līdzīgu dialogu šai romānā ir daudz.

Mūsu rīcībā nav ziņu, ka Kaudzītes Matīss pats būtu mēģinājis grūtajā tulkošanas mākā, tulkojot kādu stāstu vai romānu. Toties ir saglabājušās liecības par īpatnēju tulkošanas metodi, skolā mācoties krievu valodu. Rakstā "Kāda nepazīta pirmcensona piemīņai" RLB ZK Rakstu krājumā 19 (Rīgā 1929), 76-81 Kaudzīte atceras skolotāju Jātnieku Vecpiebalgas draudzes skolā, īpaši jaunatvērtajās krievu valodas klasēs. Toreiz mācībām Jātnieks lietojis (kā vēlāk noskaidrojies) Jāņa Austriņa (Antona Austriņa radnieka) sacerētu tekstu paralēlās slejās - tulkojumu krievu valodā un latviešu oriģināltekstu, bet krievu burtiem. Šie paralēlie teksti izrādījušies metodiskā ziņā ļoti noderīgi. Kaudzīte raksta: "Mums, skolniekiem, tomēr šie divšņopu sacerējumi derēja ļoti labi valodas mācīšanās ziņā, salīdzinot abas šņopas kopā un vērojot, kā kurš paņēmieni izteikts krieviski, tālab vairāki pūlējāmies abus norakstīt. Drusku vēlāk mēģinājāmies soli tālāk. Lūkojām tulkot krievisko pusi pa paņēmieniem latviski, bet latviskā pusē agrāk neskatīdamies, kā vien tad, kad jāsālsdzina, lai var vērot, kā tulkojums izdevies. Pēc tam tulkot tāpat otrādi, no latviskā krieviski un atkal mācīties salīdzināt. Vispēdīgi sākām salīdzināt tulkojumus arī savstarpēji, lai redzētu, kā kuram izdevies!"

Iespējams, ka kaut ko no toreizējās pieredzes Kaudzītes Matīss izmantojis arī vēlāk, pats būdams skolotājs un mācot valodas. Katrā ziņā Vecpiebalgas draudzes skolā iepazītie metodiskie paņēmieni un vingrināšanās, pretstatot un salīdzinot vairākas valodas un rakstības paņēmienus, atstājuši zināmas pēdas un ierosmes Kaudzītes vēlāko gadu darbos - gan sastādot skolas grāmatas, gan piedaloties Vairākvalodu vārdnīcas sastādīšanā.

Daudz plašāka apmēra devums latviešu valodniecībai ir Kaudzītes Matīsa darbs *l e k s i k o l o ģ i j ā*. Runa ir par "Vācu-latviešu-krievu-igauņu vārdnīcu", kurā viņš sastādījis latvisko daļu.

Vārdnīca iznāca H.Šnākenburga apgādā. Pagājušā gadsimta otrajā pusē tas bija ļoti aktīvs grāmatu izdevējs ar plašu darbības apjomu (Schnakenburg's Verlag Dorpat-Rīga-Leipzig), kas apgādājis daudzas vērtīgas grāmatas par igauņu-latviešu-krievu vēstures un kultūras jautājumiem, to starpā arī mācību grāmatas. Pēc apgāda ziņojumiem, kas lasāmi uz grāmatu vākiem, 1885.gadā Rīgā iznākusi arī tieši skolām domāta 4 valodu vārdnīca

Systematisches Vocabularium

Saksa-Lāti-Vene- Eestikele kooli-sõnaraamat.

Rias, Schnakenburgi trükk ja kuulu 1885.

Arī Kaudzītes Matīsam, pēc visa spriežot, bija labi sakari ar Šnākenburga firmu. Šnākenburgam pieder godš kā Stērstu Andreja "Latviešu valodas mācības" (1-3) izdevējam (1879-1880), laižot klajā to gadu izcilāko latviešu valodas mācību grāmatu, kas "autoritatīvi noteica valodas prakses normas kādus 30 gadus". 13)

H.Šnākenburgam arī Kaudzītes Matīss un Stērstu Andrejs uzticēja 1882.gadā sava kopdarba "Sētas un skolas" izdošanu. Tam sekoja šeit aplūkojamā četru valodu vārdnīca.

Par šo grāmatu tikpat kā nekas nav rakstīts. Daina Zemzare grāmatā "Latviešu vārdnīcas" (Rīgā 1961) gan to piemin, bet tikai nedaudzos teikumos un ne sevišķi atzinīgi par Kaudzītes Matīsa tulkojumiem:

Vārdnīcas 183 lappusēs paralēli četrās valodās sakopotī 73 dažādu nozaru nosaukumi, jautājumi un izteicieni. Kaudzītes Matīsa tulkojumi ir diezgan pasmagi. Arī internacionālismu izvēlē Kaudzīte vēl nedrošs. Tā, piem., krievu *mechanika* latviski ir "mekanība" vai "maschinība" 83, valodas nodalījumā vārds *neskanis* lietots 'konsonanta' nozīmē, gruntnieks 'subjekta' nozīmē u.c. 14)

1988.gada novembrī Rīgā, Zinātniski praktiskajā konferencē "Latvijas grāmatai 400" Igaunijas Nacionālās bibliotēkas bibliotekāre Helgi Vihma, referējot par Šnākenburga nopelniem igauņu grāmatu izdošanā, pieminēja arī šo četru valodu vārdnīcu kā pirmo, kurā sastatītas igauņu un latviešu valoda. Vairāk kavēdamās pie igauņiskās

СИСТЕМАТИЧЕСКІЙ
СЛОВАРЬ

нѣмецкаго, латышскаго, русскаго и эстонскаго
языковъ.

Рига и Дерптъ.

Изданіе лито- и типографическаго заведенія Шнакенбурга.

Systematisches

Wörterbuch

in deutscher, lettischer, russischer und estnischer Sprache.

Anleitung

zu Uebungen in den betr. Umgangssprachen

von
J. Koncewicz.

Riga und Dorpat.

Druck und Verlag von Schnakenburg's lith. und typogr. Anstalt.

Systematiski šķaņrtota

Valhu = Latwieschu = Kreewu = Zgaun

valhuizn.

Latwiesko datu rastiis šandites Matšijs.

Rigā un Zehrbatā,

Rastišs špessis un dabuizans Šnakenburga špessamā.

Saša = Lāti = Wenc = Gestifeele

Sõnaraamat.

Loimetamud

J. Aebocat,

„Kündja“ toimetaja Riias.

Riias ja Tartus.

Schnakenburgi trükk ja küsu.

daļas autora Jāna Nebokata (Jaan Nebocat) ortogrāfijas jauninājumiem, H.Vihma izcēla arī labās praktiskās valodas zināšanas, kādas bijušas gan J. Nebokatam, gan M. Kaudzītem, kas liktas lietā, sastādot vārdnīcas nobeiguma sarunu daļu. 15)

Sās vārdnīcas sīkāka analīze un izvērtējums man tomēr šķiet svarīgs vairāku iemeslu dēļ:

(1) Tā ir loceklis latviešu leksikoloģijas vēsturē, pie tam 19.gadsimta beigu posmā, kad vārdnīcu latviešu valodā nebūt nebija tik daudz.

(2) Tā ir pirmā iespiestā vairākvalodu vārdnīca, kurā latviešu valoda sastatīta ar igauņu valodu; pie tam tā iznākusi Rīgā un Tērbatā.

Rokrakstā kāda vairākvalodu vārdnīca, ar latviešu un igauņu daļu, eksistējusi gan jau agrāk, 18.gadsimta beigās. PSRS Zinātņu Akadēmijas arhīvā Ļeņingradā Daina Zemzare jau ap 1960.gadu bija - starp 18.gs. P.Pallasa visu valodu salīdzināmās vārdnīcas materiāliem

Сравнительные словари всех языков и наречий, I—II. СПб, 1787, 1789), atradusi 16 lapas rokrakstā ar 286 krievu vārdiem un to tulkojumiem vāciski, latviski (tur dēvēti par По Лифляндски) un igauņiski. Arī tajās vārdi nav kārtoti alfabēta secībā, bet drīzāk pa grupām pēc to semantiskās vai situācijas piederības, piem., sākot ar Dievu un ģimeni, turpinot, piem., ar ķermeņa daļām (roka, kāja, acs, auss, deguns ...), ar debess ķermeņiem (saule, mēness, zvaigzne ...) u. tml. Šai manuskriptā tiklab latviešu, kā igauņu valodas vārdi otrā slejā pārrakstīti ar krievu burtiem. 16)

Izejas punkts te ir krievu valoda, pēc tam seko vācu, latviešu un igauņu vārdi; turpretim šeit analizējamā 1885.gada četrvalodu vārdnīcā pirmajā vietā ir vācu valoda.

1. Богъ	Gott	Deems	дѣвсь
2. Отець	der Vater	tasъ tēvš	tasъ tēvсь
3. Мать	die Mutter	ta Mahte	ta māte
4. дитя	das Kind	tasъ bērns	tasъ bērнь
5. Я	Ich	es	Эсь
6. да	Ja	ta irr	та ирь

(3) 1885.gada vārdnīcas latvisko daļu izveidojis viens no tā laika ievērojamākajiem prozas rakstniekiem, un ir

interesanti noskaidrot, vai konstatējama kāda līdzība starp "Mērnīku laikos" un citos brāļu Kaudzīšu daiļ-literatūras darbos lietoto leksiku un to vārdu krājumu, kas ietilpināts šai samērā plašajā vārdnīcā.

Šāda četrvalodu vārdnīca tolaik acīmredzot bijusi vajadzīga un iecienīta; par to liecina vārdnīcas atjaunotais izdevums 1899.gadā. Zemzare, gan neminot konkrētus pamatojumus saviem spriedumiem, domā, ka "Vārdnīcai bijusi praktiska nozīme, tuvinot kaimiņu tautu pārstāvjus. Sevišķi tā noderējusi turistiem, tirdzniecības darbiniekiem un karavīriem." (17)

Tā kā vārdnīcas beigās pievienotas tabulas par deklināciju un konjugāciju krievu (bet ne citās) valodā, vedas domāt, ka vismaz viens no mērķiem bija būt par mācību līdzekli latviešu, igauņu un vācu valodas pratējiem, lai viņi labāk apgūtu krievu valodu. Laiks, kad vārdnīca nāca klajā, sakrīt ar pārkrievošanas vilni Baltijas skolās; arī vārdnīcas otrais izdevums, kā lasāms grāmatas titulā, bija izdots Rīgā un "Jurjevā". (Ar 1884.gadu Tērbatas universitātē par oficiālo mācību valodu vācu valodas vietā tika noteikta krievu, un universitāti oficiāli pārdēvēja par Universitas jurjeviensis.) Tai laikā Tērbatas universitātē studēja un par mācībspēkiem darbojās ne vien vācieši un krievi, bet arī latviešu un igauņu valodas runātāji; viegli saprotams, ka tādā vidē visas četras vārdnīcā uzņemtas valodas bija praktiski nozīmīgas. Arī citās skolās tai laikā pastiprinājās krievu valodas apguve. Vārdnīcā liktās uzsvara zīmes krievu vārdos skaidri liecina par grāmatas galveno mērķi: palīdzēt apgūt krievu valodu, izejot no dzimtās vācu, igauņu vai latviešu valodas. Ar to saskan arī vārdnīcas beigu daļā sarunu tekstos atkārtotie jautājumi: Kā sauc pa krieviski? Vai runājat pa krieviski? Vai protat krieviski? un atbildes: Es jau pusgada mācos, Es labāk saprotu, nekā runāju.

Triju un četrvalodu vārdnīcas pagājušos gadsimtos, īpaši 19.gs otrajā pusē, bija visai parastas Baltijā. Atšķirās galvenokārt valodu izvēle. Senāk gandrīz vai neatņemamās latīņu valodas vietā vēlāk biežāk tika uzņemta vai pievienota klāt kāda no dzīvajām valodām, kas bija kļuvusi aktuāla attiecīgajā vietā un laikā. Tā 1705.gada Rīgā izdotajā 4 valodu vārdnīcā Wörter=Büchlein/

Wie Etzliche gebräuchliche Sachen auf Teutsch/Schwedisch/Polnisch und Lettisch/ zu benennen seynd sastatītas valodas, kas toreizējo karu laikā bija kļuvušas arī praktiski nepieciešamas Latvijas teritorijā: vācu - zviedru - latviešu - poļu.

1872.gadā Maskavā Tautas Apgaismošanas Ministerija izdeva Krievu-latviešu-vācu vārdnīci, kas bija Friča Brīvzemnieka, bet galvenokārt Krišjāņa Valdemāra darbs.

1879.gadā ar tās pašas Ministrijas gādību Maskavā iznāca arī Latviešu-krievu-vācu vārdnīca, bet 1881.gadā - daudzu valodu jūrniecības terminu vārdnīca.

Praktiski pamatota bija valodu izvēle arī šeit aplūkojamā četru valodu vārdnīcā, kas iznāca reizē Latvijā un Igaunijā: arī Tērbatā toreiz gan universitātes studentu un mācībspēku, gan pilsētas iedzīvotāju vienā daļā bija igauņu, vācu un latviešu valodas runātāji.

Tikpat parasts agrākos posmos bija paņēmieni izkārtot vārdu krājumu nevis alfabētiski, bet tematiski. Šai 4 valodu vārdnīcā pirmajā slejā likta vācu valoda, kas, tulkojot, ir it kā izejas punkts. Tematisko grupu ir daudz, veselas 73, tradicionāli sākot ar Dievu un nobeidzot ar kara un satiksmes apzīmējumiem: Dievs, Ticība, Baznīca, Garīdzniecība, Dvēsele, Svētki, Valoda, Cilvēks, Vājība, Zāles, Trūkumi pie miesas, Kādā vecumā, Paglabāšana, Skola, Grāmata, Rakstāmas lietas, Mācību priekšmeti, Valodas mācība, Rēķināšana, Viss izplatījums, Laiks, Laiks (Zeit), Zeme, Ciems, Zemkopība, Dārkopība, Mežs, Medīšana un zveja, Krāsas, Stāds; augs, Puķes, Zīdēju lopi, Putni, Rāpuļi un abinieki, Zivis, Kukaiņi un tārpi, Minerāli, Pilsēta, Tirdzniecība, Mērs, Amatn. peļņa darbi, Māksla, Teātris, Spēle, Pagalms, Māja; nams, Dzīvoklis, Mājas lietas, Apgaismošana, Kurināšana, Ķēķis, Uzturs, Dzeramais, Galda lietas, Apģērbs, Sieviešu apģērbs, Veļa, Sieviešu darbs, Dzimte, Mājturība, Valsts, Goda nosaukums, Dzīves kārtā, Valdīšana, Tieskopība, Noziegums, Tikums un grēks, Kaķa vīri, Ieroči, Kaķis, Flote, Ceļojums, Dzelzceļš.

Grāmatas beigās dots diezgan plašs sarunu un izteicienu, kā arī skaitļu pārskats. Tieši šis parastāko ikdienas frāžu sakārtojums ir visinteresantākais no sarunas valodas viedokļa; tās liekas visdzīvākās, brīvākas no vācu vai krievu valodas parauga, kas noteikti varēja ietekmēt viena vai otra termina izvēli iepriekšējās tematiskajās grupās. Šeit skaidri parādās vārdnīcas latviskās daļas

autors kā sava laika (pagājušā gadsimta otrās puses) un vietas (Vidzemes vidienes) pārstāvis; teksts atspoguļo arī latviešu rakstu valodas terminoloģiju un rakstību, kāda tā bija pirms 100 gadiem. Ievērojot to, ka Vecpiebalga tais gados bija vidzemnieku izglītības centrs un ka Kaudzītes Matīss droši vien tos pašus terminus un izteicienus lietoja arī kā skolotājs klasē, jāpieļauj doma par šo principu ietekmi plašākā apkārtnē.

Pareizrakstība vārdnīcā ir t.s. vecā, ar gotu burtiem, atzīmējot garos patskaņus ar h aiz attiecīgā burta, bet parādot īso un garo patskaņu pretstatu vienīgi saknes zilbēs un galotnēs, ne piedēkļos.

F o n ē t i k ā uzmanību saista ~~ķ~~-burts, ~~ko~~ sastop ne vienmēr saskaņā ar normām mūsu gramatikās un vārdnīcās šā gadsimta divdesmitajos gados. Ar ~~ķ~~ vārdnīcā rakstītas šādas formas: ka~~ķ~~š, ka~~ķ~~ot, ka~~ķ~~eivis, ka~~ķ~~aklausība, ka~~ķ~~ogs, ka~~ķ~~odznieks, jū~~ķ~~a, jū~~ķ~~nieks, ga~~ķ~~š, ga~~ķ~~a ze~~ķ~~e, ga~~ķ~~aina (lānglich) panna, va~~ķ~~a za~~ķ~~ums, va~~ķ~~avīksna, ku~~ķ~~š, a~~ķ~~ama kārta, du~~ķ~~ams zobeni~~ķ~~š, ~~ķ~~e~~ķ~~ās, bet bez mīkstinājuma ir: bura, buru koks, bērū rati, mūri, krupis uc.

Svešas cilmes vārdos plaši lietots f, piem., fabrika, fabrikants, faktors, fazāns, firziķis, firziķu koks, flinte, franciski, delfīns, kafija/kafeja, grāfs, grāfiene, grifele, elefants, torfs (= kūdra), arī afelzina (=apelsīns), bet levkoja, tāpele. (Latviešu valodā f bija jau paguvjis nostiprināties "Pēterburgas Avīžu" laikā pagājušā gadsimta sešdesmitajos gados, piem., fabrika, firsts, francūži utt.)

"Aizivs" gan vārdnīcas pirmajā, gan arī otrajā izdevumā ir bez h-, turpretim citos svešvārdos, kas laikam pārņemti latviešu valodā vēlāk, h- ir paturēts: hermētisks, hijacinte. (Vārda sākumā patskaņa priekšā h- vēl diezgan bieži tika atmests arī "Pēterburgas Avīžu" tekstos, īpaši avīzes pirmajos numuros, piem., Olandieši (vēlāk: Holandieši), ercogs (vēlāk, 1864.gadā, jau hercogs).

M o r f o l o ģ i j a s laukā iezīmīgu formu vārdnīcā nav daudz. Interesantas ir dzimtes svārstības lietvārdos un atšķirības no mūsdienu prakses.¹⁸ Vārdnīcas materiālā pārstāvēti visu celmu lietvārdi, arī diezgan bagātīgi iecelmi: ass, avs, dzelzs, kārtis, maksts, nāss, rūts, smiltis, varžacs, ddzsk. varžacis, lielās vātis (= bakas), zivs, aizivs, valzivs; Kaudzīte lieto arī vienskaitli durvs,

19)
ddzsk. durvis. Uz tieksmi vismaz dažus senos i-celmus pārvirzīt ē-celmos norāda svārstības un nesaskāpas 1885. un 1899.gada izdevumā, piem., dzelzs un dzelze, maksts un makste, stērsts un stērste.

u-c. vārdi Kaudzītem ir: ledus, medus, gada tirgus, galvvidus (v. Scheitel, Wirbel), bet kāss (= klepus), un sieviešu dzimtes u-c. daudzskaitlinieku vietā ir formas ar -avas: pelavas, dzirnavu akmens. "Sunis" un "sānis" locīti pēc ijo-c.parauga, un tiem pielīdzināti arī senie līdzskau celmu vārdi atkarīgajos locījumos: rudens, ģen. rudenā.

Saskaņā ar Kaudzītes dzimtā novada izloksni vīriešu dzimtes vārdi ir: kļavs (= kļava), zebieksts (ddzsk. zebieksti), spārs (ddzsk. spāri). Vispār lietvārdu dzimtes kategorijās redzama liela dažādība, sal.: cirpe (= sirpis), kora (= kore), redīse un redīsa (= redīss), vērpelis (= vērpēle, v. Bottich), grīdas segs (= grīdsega), sniega piks (= pika), plauši (= plaušas), torts (= torte), važi (= važas), strausis (= strauss, v. der Strauss), austeris (= austere). Runājot par pavasari, Kaudzīte lieto gan sieviešu, gan vīriešu dzimtes formu: pavasara un pavasaris. Pirmais variants bija sastopams gadsimtu mijā arī citu rakstnieku darbos, piem., Raiņa dzejā. Kā zinām, jo sevišķi stipras dzimtes kategorijas svārstības pēdējā simtgadē vērojamas aizgūtajos lietvārdos, un tas atspoguļojas arī Kaudzītes Matīsa vārdu krājumā, piem., balete (= balets), koma (= komats).

No deklinācijas savdabīgām iezīmēm var atzīmēt -ijo-c. vienskaitļa datīvus ar galotni -'am (nevis -im), piem., kēkam piederīgs. No pronomēna "šis" ģenitīvā lietota seniskākā forma "šā", nevis tagad vairāk izplatītā "šī": uz šā beņķa.

Svarīgākās novirzes no mūsdienu normām Kaudzītes materiālā skar k o n j u g ā c i j u:

(1) Nākotnē ddzsk. 1. un 2.personas galotnes ir -sam resp. -sat: mēs paliksam (= paliksim), mēs atkārtosam (= atkārtosim), jūs iesat (= iesiet), jūs sēdēsat (= sēdēsiet).

(2) Nav starpības starp indikatīvu un imperatīvu ddzsk. 2.personā: arī imperatīva nozīmē lietotas indikatīva formas:

runājat lēnāk, ja gribat, lai es jūs saprotu;
vai zināt? sakat man! atbildat man!

refl. pavirzaties! neatspiežaties! uzcelaties!
Kā spriežams pēc vienādās rakstības, a-celmi nav šķi-
roti no ā-celmiem.

(3) Tagadnes refleksīvās formas 3.personā visiem ver-
biem ir ar -ās: turās, sākās.

(4) Vajadzības izteiksme no "būt" darināta ar jā- +
tagadnes 3.pers. "ir" (nevis, kā mūsu dienās, + inf.
"būt"): jums jā-ir uzmanīgiem.

(5) Pasīva konstrukcijās palīgverbs ir "tikt": tu tiksi
uzteikts.

(6) No "sēdēt" tagadnes 3.persona ir "sēd" (nav gan no-
sakāms, vai forma izrunāta ar šauru vai platu -ē-); impe-
ratīva formas no "sēsties" 1885.g. vārdnīcā dotas: sē-
dies! sēžaties!, bet vārdnīcas otrajā izdevumā 1899.ga-
dā - sēsties! sēstaties!

(7) Tagadne no "cept" veidota kā "cepju", sal. (divda-
bi) cepjama desa, arī : smalks cepjums (= die Torte);
no "jaut" - "jaunu": jaunamais rīks (= iejava lāpstiņa).
Tikai infinitīvā vārdnīcas tekstā atrodam verbu atmirkšt
un aizmirkšt (= atdarīt un aizdarīt) acis.

Visvairāk īpatnību Kaudzītes Matīsa teksts tomēr atklāj
s i n t a k s ē , kur parādās gan viena otra lokāla pa-
rādība, gan seniskāki modeļi, kas modernajā rakstu va-
lodā vairs nav tik noturīgi:

(1) Objekts pie debitīva likts nominatīvā, nevis akuza-
tīvā: šis noraksts ir vēl jāpārstrādā, šē vēl viens uz-
devums jāiztaisa, man jāmacās vēl vārdi iz vārdu grāma-
tas, man jāpadara vēl savs liekais darbs, /.../ grāmatu,
kurā man viņiem jāatdod rītu atpakaļ.

(2) Arī tad, ja pieklājības forma "jūs" adresēta vienai
personai, piederīgais divdabis stāv daudzskaitlī (vīrie-
šu dzimtē): Vai jūs esat lasījuši krievu dzejniekus?
(atbilstošais vācu teksts ar "Sie" norāda uz v i e n u
uzrunāto personu).

(3) Daudz plašāk nekā mūsu dienās Kaudzīte lieto ģenitī-
va konstrukcijas:

(a) pie noliegta verba: man ir laiks, man nav laika; jums nav vesela cilvēka izskata; netaisat trokšņu! nepārmainat cietās zīmes ar mīksto! no divdesmit vārdiem tu sešu nezināji; es tā vairs nezinu; ceļinieki cits cita nekautrējās; mans tēvs nelasa romānu (ddzsk.ģen., sal. vācu keine Romane!); vai jūs Vācu dzejnieku nesat lasījuši? (v. die deutschen Dichter);

(b) pie "trūkt": tā tad piecu trūkst; manis ir divas stundas trūcis (v. ich habe zwei Stunden gefehlt);

(c) pie "meklēt": tad pameklējiet man veikla braucēja!

(d) pie "cik": cik istabu vēlat dot? cik rakstīšanas stundu jums ir nedēļā?

(e) pie mēra un svara apzīmējumiem: desmit gabalu, desmit kapeiku par kāpostgalvu, četrdesmit kapeiku, puspūrs kartupeļu maksā ..., mārciņu sviesta pārdod, par stopu skāba krējuma.

Ģenitīva plašais lietojums atbilst gan Piebalgas apvidus izloksnēm, gan tā laika literārās valodas normām.

(4) Kaudzīte šķiro adverbus "kur" un "kurp". Norādot virzienu un kustību, lietotas formas "kurp" un "turp": kurp braucat? man turp jābrauc. Turpretim atrašanos vienā vietā izsaka "kur" un "tur".

Lietotas abas prepozīcijas - "no" un "iz", katra ar savu nozīmi, piem., vārdi iz vārdu grāmatas; viņam tek asinis iz deguna; no tevis nebūtu ir ne lāga piektās klases skolnieka.

Adjektīvu superlatīva formas parasti darinātas ar pastiprināmo "pats": pats vecākais, pats jaunākais. 1885. gada izdevumā ir arī piemērs ar "vis-": visjaunākais. No atsevišķām frāzēm varētu vēl atzīmēt: vai tu esi galā? (atbildums vācu bist du fertig? un krievu а ты готов?).

Vārdus izvēle vārdnīcas tematiskajās grupās jau pati par sevi norāda uz toreizējiem dzīves apstākļiem, tehnikas un zinātnes attīstību, sabiedrisko iekārtu, kurā iederas vesela virkne speciālo apzīmējumu. It sevišķi interesanti no šāda viedokļa salīdzināt terminus, kas ietilpināti nodaļās par skolu vai karavīriem dažādu laikposmu tematiskajās vārdnīcās.

Tā, piem., 1705. gada četru valodu vārdnīcā nodaļā par skolu un rakstāmiem piederumiem minēti: papīris, rakstā-

ma āda (= pergaments), blaku bundulis (= tintes trauciņš), Vādzemes villes (= kokvilna), rīkste, kūliens vai sitiens, brūce, asaras, rakstāma spalva, nazis pēc spalvām (= spalvu nazis), smilšu krātiņš, melna krīte (= zīmulis), stundes glāze. 20)

Kaudzītes Matīsa vārdnīcā 1885.gadā gan arī ir zosu spalva, spalvu nazis un spalvas uzgriezums, tintes trauciņš un papīrs, bet tur ir jau arī tērauda spalva, burt-nīca, loksne/lapa, un vārdnīcas atkārtotajā izdevumā (1899.g.) ir arī attiecīgajām laika posmam atbilstošie - iestāšanās eksāmens, eksaminētājs, reālskola, tautaskola, ģimmāzija, tāpele, uzdevums, glītrakstīšana, pārtulkošana, rakstiens (v. Aufsatz), gatavības apliecināba, brīvlaiks, abiturijas eksāmens, mācību pabeigušais (v. der Abiturient) uc. 1705.gada "melns krītes" vietā Kaudzītem ir "zīmīķis" (tas pats vārds, ko sastopam arī romānā "Jaunie Mērnīku laiki").

Tematisko grupu sastāvs dažāda laika vārdnīcās parāda arī skaidri, kurās nozarēs latviešu valodas vārdu krājums izmainījies visstraujāk. Ja parasto dabas parādību, augu un dzīvnieku nosaukumi visumā ir tie paši, kas tautā bija pazīstami pirms 100 gadiem, tad mūsu dienās daudz kas zudis, daudz kas jauns nācis klāt tais semantiskajos laukos, kam sakars ar administrāciju, sabiedriskās un politiskās dzīves parādībām un iestādēm.

Kaudzītes Matīsu kā vārdnīcas autoru raksturo tieksme neapmierināties tikai ar vienu tulkojumu. Ļoti bieži Kaudzīte dod divus sinonīmus, piem., die Molken - sūliņas, sūkalas; v. Gekritzel tulkots ar: šņīpāšana, smulēšana; unterstreicht dieses Wort - padriecat, pašņīpajat šo vārdu; der Violinspieler - smuiku griezējs, vijolnieks.

Šādu vārdnīcas autora rīcību varētu vērtēt kā nedrošību izšķirties par tikai vienu no viņam zināmām un toreizējā literārajā valodā paralēli lietotajām formām. Svārstības bija lielas tā laika latviešu rakstu valodā. No otras puses, šis papēmiens varbūt atbilda Kaudzītes pedagoģiskajiem nolūkiem parādīt latviešu valodas izteiksmes iespējas.

der Friseur, der Friseurmacher	lectu matu tsistotsja, tsustotsja	парикмахеръ парикмахерша	tsigustategija
die Friseurmacherin	tsustotsja	парикмахерша	
frisieren	matu tsustotsja	причёсывать (1)	tsas jugema
die Friseurin	matu tsustotsjama	причёска	tsasjema
der Barbier	tsustotsjama	парикмахеръ	tsasjema
die Barbierstube	tsustotsjama	парикмахерская	tsasjema
das Barbiermesser	tsustotsja	бритва	tsasjema
das Barbierzeug	tsustotsja	брильянт приборъ	tsasjema
rasiren	tsustotsja	брить (брѣ, брѣ- еш)	tsasjema
der Bäcker	maies tsustotsja	хлебобѣкъ; булоч- никъ	tsasjema
backen	tsustotsja	печь 21	tsasjema
das Backhaus	tsustotsja	печка	tsasjema
der Backofen	maies tsustotsja	булочная, -ой	tsasjema
die Backofen	tsustotsja	муковка	tsasjema
sehen	tsustotsja	проставать (1)	tsasjema
das Sieb	tsustotsja	сито, рѣшето	tsasjema
der Knetter	maies tsustotsja	мѣсильникъ	tsasjema
der Kneistod	tsustotsja	мѣсилька	tsasjema
das Kneten	tsustotsja	мѣска	tsasjema
kneten	tsustotsja	мѣсить (12)	tsasjema
der Knetrog	tsustotsja	квашня	tsasjema
die Knetbäder	tsustotsja	пирожникъ	tsasjema
die Knetbäder	tsustotsja	пирожничество	tsasjema
der Konditor	tsustotsja	кандитеръ	tsasjema
die Konditorei	tsustotsja	кандитерская	tsasjema
der Müller	tsustotsja	мельникъ	tsasjema
die Müllerin	tsustotsja	мельничка	tsasjema
die Mühle	tsustotsja	мельница	tsasjema
mahlen	tsustotsja	молоть, (мелъ, -еш)	tsasjema
der Mühlenstein	tsustotsja	жерновъ, м. ч. -ва	tsasjema

das Wehl	maies tsustotsja	мука	tsasjema
der Fleischer	tsustotsja	мясникъ	tsasjema
die Fleischerei	tsustotsja	мясница	tsasjema
schlagen, schlachten	tsustotsja	бить (бѣ, бѣ- еш)	tsasjema
der Wursthändler,	tsustotsja	колбасникъ	tsasjema
den	tsustotsja	колбасникъ	tsasjema
die Wursthändlerin	tsustotsja	колбасница	tsasjema
den	tsustotsja	колбасникъ	tsasjema
die Brauerei	tsustotsja	пивоваръ	tsasjema
brauen, sieden	tsustotsja	пивоварня, пиво- варение	tsasjema
das Bier	tsustotsja	варить (11)	tsasjema
der Braumwein-	tsustotsja	пиво	tsasjema
brenner	tsustotsja	винокуръ	tsasjema
Braumwein	tsustotsja	курить (11)	tsasjema
den	tsustotsja	вино	tsasjema
der Zuckersieder	tsustotsja	сахароваръ	tsasjema
die Zuckersiederet	tsustotsja	сахарный заводъ	tsasjema
das Zuckersieden	tsustotsja	варение сахара	tsasjema
reinigen	tsustotsja	очистить (1)	tsasjema
raffinieren	tsustotsja	рафинировать (3)	tsasjema
-die Raffinade	tsustotsja	рафинатъ	tsasjema
die Kohle	tsustotsja	уголь, угля; мн. ч. угли и уголья	tsasjema
der Kohlenbrenner,	tsustotsja	угольникъ	tsasjema
den	tsustotsja	угольня	tsasjema
die Kohlenbrennerei	tsustotsja	жжение угольня	tsasjema
das Kohlenbrennen	tsustotsja	жечь (жгу, жжешь, жгутъ, жжётъ, жгутъ)	tsasjema
brennen	tsustotsja	жечь (жгу, жжешь, жгутъ, жжётъ, жгутъ)	tsasjema
der Zigaretten-	tsustotsja	свѣчникъ	tsasjema
fabrik	tsustotsja	мазать (и 6) свѣчи	tsasjema
die Zigarettenfabrik	tsustotsja	сало	tsasjema
das Wachs	tsustotsja	воскъ	tsasjema
der Seifenfabrik	tsustotsja	мыловаръ	tsasjema
den	tsustotsja	мыловарня, мыло- варение	tsasjema

Der Thee mit Schmant.
Die Krüsen trinken Thee, indem sie
den Zucker dazu beissen; die Deut-
schen aber mit hineingelegtem Zucker.
Nehmen Sie gefälligst Zwiebacke oder
Wie bestiebt.
Mit dem Abendessen sind wir fertig.
Wir wollen vom Tische aufstehen!
Ich danke sehr.
Gefegnete Nacht! Wohl bekomm's!

XI.

Zu welcher Zeit gehen Sie spazieren?
Ich gehe alle Tage am Nachmittage
spazieren.
Seute machen wir in großer Gejell-
schaft eine Partie ins Grüne.
Wir werden 5 Werst zu gehen haben.
Die Kelteren werden mit Equipagen
kommen.

Für die Kinder wird es ein großes
Vergnügen sein.
Bei solchen Gelegenheiten verbringt
die Jugend ihre Zeit sehr lustig.
Auf ein Spiel folgt das andere.
Die Knaben und die Mädchen jagen
sich umher.

Die Alten ergötzen sich an der Freß-
licht der Jugend.
Alle nehmen Theil am Spiele.
Die Musik spielt.
Wie viel Musiker sind da?
Drei mit Blasinstrumenten.
Fünf mit Saiteninstrumenten und einer
mit einer Schellentrommel.
Die Landpartien mit Musik pflegen
selbst zu sein.
Die Sönger singen lustige Lieder.
Die Alten singen mit und das Singen
wird allgemeiner.

Чай со сливками.
Русские пьют чай в пригуску, а
Нѣмцы в наклѣку.
Возьмите, пожалуйста сухарей или
Какъ угодно.
Мы оужинали.
Встанемте изъ за стола!
Покорно благодарю.
На здоровье!

XI.

Въ какое время вы прогуливае-
Я прогуливаясь каждый день по-
сѣ обѣда.
Сегодня мы отправляемся боль-
шимъ обществомъ въ рощу.
Намъ придѣтся ити пять верстъ
Старшие пойдутъ въ экипажахъ.

Дѣтямъ будетъ большое удоволь-
ствие.
Молодежь въ такихъ случаяхъ про-
водятъ время очень весело.
Игра смѣняется игрою.
Мальчики и дѣвочки гоняются другъ
за другомъ.
Старшие дѣбуются веселостью мо-
лодежи.

Всѣ участвуютъ въ игрѣ.
Музыка играетъ.
Сколько такъ музыкантовъ?
Трое съ духовными инструментами.
Пятеро со струнными инструмен-
тами и одинъ съ бубенчикомъ.
Прогулки въ рощу съ музыкою бы-
ваютъ рѣдки.
Павши поютъ веселыя пѣсни.
Старики полагиваютъ и пѣніе дѣла-
ется общимъ.

XI.

Мил аял кѣте кее жалатамас?
Ма кѣн ига пѣм паратсимат кѣн-
бѣмас.
Кѣна лѣмне суур хулл робитѣсе.
Мей тѣлѣб мѣс мерста кѣта.
Ванемад кѣбавад лѣхѣсте кѣлѣбавега.

Застеке теб сее суур робѣми.
Моред имейсѣд мѣбавад мѣиуиел
аял ома аега мѣга робѣмѣсте.
Иѣе мѣнги јарел тѣлѣб теѣне.
Кѣбруфад ја ројѣб ајамад иѣт теѣт
тега.
Ванад робѣмѣставад ендѣб поорегатѣра
робѣмѣт.

Кѣт робавад мѣнгѣмѣстѣ оѣа.
Муѣѣа мѣнгѣб.
Кѣт пѣсју мѣнгѣмѣстѣ сеал он?
Кѣлм мѣеѣт пѣхѣмѣстѣмѣга.
Мѣѣз мѣеѣт кѣлѣмѣнгѣтрѣмѣга ја
иѣз кѣлѣмѣтрѣмѣга.
Залѣмѣмѣсѣ робѣѣсе мѣѣлѣмѣнгѣга
тѣлѣмѣд ѣарѣа ете.
Залѣмѣб лѣуларѣб робѣмѣсѣб лѣуларѣб.
Ванад лѣаѣтѣмѣб ја лѣулимѣне лѣѣеѣс
илѣлѣѣѣмѣга.

Sī parādība pieder pie Kaudzītes Matīsa stila pazīmēm arī viņa daiļliteratūras darbos.

Jau O. Čakars, analizējot valodu romānā "Mérnieku laiki", bija ievērojis daudzos identismus, kas tur izmantoti gan stāstot par cilvēkiem, gan par priekšmetiem un norisēm, piem., "slātaviešu runas vīri jeb valsts vietnieki", "meitas vīrs jeb iegātnis", "par skatītājiem jeb par klusiem biedriem", "dūmu istabiņā jeb ķēķī", "priekšnamā jeb priekšīņā", "pa abiem brodiņiem jeb čukuriem", "rati jeb vāgi", "šķirsts jeb zārks", "liels ādas maks jeb rubļu kuņģis", "zābakus ar atlocītiem stāviem jeb stulmiem", "caur citām valstīm jeb pagastiem", "tur slaktēja un kāva", "iet sērst jeb ciemoties" u.c. Pēc O.Čakara domām bijuši vairāki iemesli, kas mudinājuši Kaudzīti lietot paralēlus apzīmējumus: (1) jau "Pēterburgas Avīzēs" ieviestā tradīcija kādu jaunvārdu vai lasītāju lielai daļai pasvešu speciālu terminu paskaidrot ar tautā vairāk pazīstamu apzīmējumu; (2) Kaudzītes Matīsa raksturam atbilstoša tieksme pēc skaidrības un noteiktības, kas mudinājusi pievienot papildu piezīmi visos tais gadījumos, kur lasītājam varētu rasties kādas šaubas par vārda precīzo nozīmi; (3) ar laiku izveidojusies individuālā maniere plaši izmantot šādu stila paņēmieni. 21)

Seit aplūkojamās vārdnīcas latviskajā daļā sastopamās vārdu dubletes veidotas pēc vairākiem kritērijiem:

(1) Blakus minēti divi *latviski* apzīmējumi, bieži vien tādi vārdi, kas formā atšķiras, bet dažādajos Latvijas novados tiek lietoti ar to pašu saturu; nereti viens no tiem ir nosaukums, kas pazīstams tieši Vidzemes vidienē. Šai grupā iederas tādi vārdu pāri kā:

pleci, kamieši
bišu koks, strops
rupucis, krupis
lēle, dēle
kopiņa, kūlītis
griezi, rugāji
mulda, abra
oļa akmens, krams
varžacis, repas
naizs, kašķis

kraupe, vāts apkaltums
trijkrāsu vijolīte, atraitnīte
mēsli, saraušļi (v. Kehricht)
nāga, lasēns (v. Forelle)
piedarbs, kuls
ģīmetne, veidols
kukainis, vaguls
cilpas, spostus (likt)
ciemats, sēta
baļķu tesējs, namdaris
vedējs, braucējs (v. Fuhrmann)
iešana, gājiens
kast, kasīt (sienu)
kopt, veselot
paglabāt, aprakt (v. beerdigen)
celt, taisīt (v. bauen)
man ir auksti, salti.

(2) Viens no sinonīmiem ir (toreiz laikam vēl plaši lietots) patapinājums no vācu vai citas kādas valodas, turpretim otrs ir tīri latviskas cilmes darinājums:

stangas, lūkšas
dišleris, galdnieks
klempneris, plātnieks
lāpstīņa, ķelle (v. Mauerkelle)
dejējs, dancotājs
dejēja, dancotāja.

Kā atsevišķa grupiņa te iederas t.s. internacionālismikopā ar latvisko (izskaidrotāju) vārdu:

trotuārs, kājuceļš
zāļu zīme, recepte.

Zīmīgi ir Kaudzītes Matīsa brīvākie tulkojumi veselās frāzes veidā tais gadījumos, kur bija jātulko kāds vācu valodā dots izteiciens vai kur latviešu valodā kāda tieši atbilstošā vārda trūkst. Piem.:

die See geht hoch	jūra lielos viļņos
er liegt am Fieber darnieder	drudzis viņu krata
er hat Nasenblut	viņam tek asinis no deguna

sein Gesicht ist voll Sommerflecken *vīpam mūsots ģimis*
 Heu machen *pie siena strādāt*
 das Heumachen *siena ievākšana*

auf dem Lande leben, wohnen *dzīvot uz laukiem,*
 in eine neue Wohnung ziehen *uz zemēm*
pārcelties jaunā dzīvoklī.

Latvisko vārdu krājumā sevišķi plaši pārstāvētas ir atvasinājumu grupas ar -šana, -tava un -nieks. Liela daļa formu ar -šana skan neparasti mūsdienu terminoloģijā: gaismas aušana, dievkalpošanu turēt, miroņu dievkalpošana (das Todtenamt, die Seelenmesse), kulšanas mašina, medišanas sunis, vemšanas zāles, cauriešanas aizturēšana, cauriešanas zāles, piezīmēšanas grāmata, kasīšanas nazis (v. Radiermesser), lasīšanas istaba, saņemšanas istaba (v. Empfangzimmer), pazīšanas vārds (v. die Parole), iespiešanas kļūda, paciešana (v. die Geduld), kara nodošanas (v. die Kriegsteuer), kaimiņu būšana (v. die Nachbarschaft), laupītāju būšana (v. die Räuberei); mēģināšanās, veicināšanās (v. die Übung).

Prāvs skaits vārdu darināti ar -tava, gan no vienzilbes, gan vairākzilbju vārdiem. Tā atvasināti ne tikai darbarīku nosaukumi, piem., tītavas, virvju grieztava (v. Seilrad), bet arī daudzi vietas apzīmējumi, kur notiek attiecīgā darbība: cukura un ziepju vārītava, alus darītava, audzinātava (die Pensionsanstalt), maizes un grāmatu pārdotava, krāsotava, kuģu piestātava, taisītava (v. die Rhede), austava (Weberstube), dzelzslietava, kalnu raktavas, vērptava (Spinnstube), svērtava (svaru māja), ceptava (Backhaus), bet arī: raušu ceptuve (die Kuchenbäckerei), smalku raušu ceptuve (die Conditorei).

Skīrojums pēc tā, vai atvasinājuma pamatā vienas zilbes vai vairākzilbju vārds, pamazām nostiprinājās tikai šā gadsimta pirmajā pusē. Vēl 1935. gadā Jānis Endzelīns "Valodas prakses jautājumos" (53. lpp.) rakstīja:

"Valodas praksē ieviesies paradums, ka, atvasinot substantīvus ar piedēkli -tava un -tuve, no vienzilbīgiem vārdiem darina visbiežāk subst. ar pied. -tuve, piem., aust - austuve, malt - maltuve, bet no div- un vairākzilbīgiem vārdiem (to skaitā arī no salikteniem) ar -tava, piem., tirgot - tirgotava, pārdot - pārdotava, gludināt - gludinātava. Pret šo

paradumu iebildumu nav, lai gan jāsaka, ka tautas valoda šādas „šķirošanas nepazīst.”

Plašāk nekā mūsu dienu literārajā valodā izmantoti arī atvasinājumi ar -nieks; pie tam pārstāvēti veseli trīs varianti - -nieks, -enieks un -inieks: cepurnieks, skolnieks, zemnieks, muižnieks, īpašnieks, pārvaldnieks, kājnieks, pilsoņu priekšnieks (Bürgermeister), pilsētas priekšnieks (Haupt, Vorsteher), četrkājnieks, valodnieks (der Grammatiker), ģitārnieks, bankrotnieks (der Bankerotttörer); klarnetnieks; cimdenieks, muce-
nieks, īrenieks, lindzenieks (der Schleuderer, no "linga"), laucenieks, peļņenieks (Gewerbsmann, Gewerbtreibender), krodzenieks, taurenies, fleitenieks, koklenieks, mākslenieks; bērinieks, liecinieks, desinieks; svārstās radinieks un radenieks.

Kaudzīte norāda uz nozīmes starpību starp "zemnieku" un "zemkopi": zemnieks (Bauer) : zemkopis (Landmann). 1899.gadā, kad iznāca vārdnīcas pārlabots izdevums, latviešu rakstu valodā darinājumi ar -nieks acīmredzot bija kļuvuši mazāk populāri. To rāda autora grozījumi: radenieks (ar -e-) (1885) jaunajā izdevumā ir "radinieks" (ar -i-); taures pūtējs nav vairs "taurenies", bet "taurētājs"; "koklenieka" vietā likts "koklētājs".

Arī starp Kaudzītes minētajām formām ar -ums vairākas vairs netiek lietotas mūsu dienās, piem., uzplūdums (die Flut), atkritums (die Ebbe), dabas parādījums (Naturerscheinung), zemes aprakstījums (Erdbeschreibung), tirgot lielumā (Grosshandel treiben), tirgoties sīkumā (Kleinhandel treiben).

Samērā bieži terminos sastopam divdabjus ar -ams gan atributīvā funkcijā, gan - ar noteikto galotni - kā substantīvus: vedamas paunas (das Gepäck), atpakaļ braucamā biļete (das Retourbillet), šujamais galds, šujamā mašīna, šujamais gredzens, slakams trauks (die Giesskanne), mazināmais skaitlis, atņemamais skaitlis, dzeramas zāles, aplikama slapja drāna, svaidāmas zāles, dalāmais skaitlis, noteikts ieņemamu zāļu daudzums; pārceļamais plosts (die Fähre), laižamais plosts (das Floss); atsitamais (Rakette), spiežamais (der Griff), pārvelkamais (der Überzug), gultas ielikamais (die Matratze), kurināmais (das Heizmaterial), kapājamais (das Hackeisen), tējas pienesamais (das Theebrett), aizbāža-

mais (der Stöpsel), paliekamais (die Unterschale), zābaku novelkamais (der Stiefelknecht), āpliekamais (= kuvērs, aploksne), roku sabāžamais (der Muff).

Visumā vārdnīcas latvisko vārdu krājums atbilst savam laikmetam un kā tāds vērtējams par diezgan modernu. Izmantoti jau Alunāna un Kronvalda ieteikumi, kuru liela daļa bija jau iestrādāta arī astoņdesmito gadu sākumā Maskavā izdotajās un ar Krišjāņa Valdemāra gādību sastādītajās trīsvalodu vārdnīcās. Kaudzītes materiālā ir tādi vārdi kā: kareivis, vēsture, burtnīca, vairogs, ģimetne, veidols, dzejols (ddzsk. dzejoļi), jūteklis (= nervs).

Tematiskajās grupās, kam ciešāks sakars ar augu un dzīvnieku valsti, lauku dzīvi un cilvēka ikdienu, manāms spilgts vidzemnieku valodas zīmogs. Kaudzīte nemin kadiķus, bet paeglus, viņam ir kļavs, nevis kļava, zītars, nevis dzintars, sērmokslis, nevis pīlādzis, ir kāsēt, nevis klepot, sienu var nevis grābt, bet kasīt vai kast.

Arī romānā "Mérnieku laiki" atspoguļojas daļa tās piebaldzēnu leksikas, ko atrodam Kaudzītes Matīsa vārdnīcas daļā, piem., valsts (= pagasts), astuņi (= astoņi), vājība (= slimība), vājniece (= slimniece), skroderis (= drēbnieks), prepozīcija "iz" (= no), jā, cienīgi kung! (sal. 1885.g. vārdnīcā uzrunu cienīgs kungs!) uc.

Par to, ka svešā f-skaņa pagājušā gadsimta beigās bija jau paguvusi nostiprināties skoloto latviešu izrunā, liecina brāļu Kaudzīšu romānā tēlotie hipernormālsmi Svauksta valodā, kur f likts arī nevajadzīgi p vietā: fardon, madam! ne tik fersonīgi! Seit aplūkojamā vārdnīcā, kā jau minēts, ietilpināts liels skaits svešās (galveno - kārt vācu) cilmes vārdu ar šo f-skaņu. Sintaksē līdzīgums starp brāļu Kaudzīšu romānu un Kaudzītes Matīsa vārdnīcu attiecas jo sevišķi uz ģenitīva konstrukcijām, kas tur pārstāvētas bagātīgi.

Latviešu leksikas izveidē, jo sevišķi laikposmā pēc pagājušā gadsimta vidus, svarīga loma piekritusi tieksmei modernajā terminoloģijā iekļaut arī t.s. i n t e r n a c i o n ā l i s m u s . Šos speciālos terminus ar latīņu un grieķu vārdu elementiem sāka īpaši popularizēt "Pēterburgas Avīzes": kādu tādu terminu pirmoreiz pieminot laikraksta slejās, tas tika paskaidrots, bet turpinājumā

latviskais ekvivalents jau bija atmests, lai lasītāji pierastu pie jaunā internacionālisma.²¹⁾ Tādēļ mūs jo sevišķi var interesēt Kaudzīšu Matīsa viedoklis šai jautājumā.

Vārdnīca rāda vairākus atrisinājuma variantus:

(1) Vienā daļā Kaudzīte izvairījies no svešvārdiem un tulkojumā devis tikai latvisko apzīmējumu, tādējādi atšķiroties no vārdnīcā minētā vācu un krievu internacionālā termina. Te iederas dažādu zinātnes nozaru nosaukumi, kas pēc formas atgādina satura paskaidrojumu: zemes mērīšanas mācība (= ģeometrija), dabas mācība (= fizika), zvaigžņu mācība (= astronomija), zemes aprakstīšana (= ģeogrāfija), kustoņu mācība (= zooloģija), stādu mācība (= botānika), akmeņu mācība (= mineraloģija), lielumu rēķināšanas mācība (= matemātika), rēķināšana ar skaitļiem (= aritmētika), rēķināšana ar burtiem (= algebra), dabas stāsti (v. die Naturgeschichten), raksti bez rituma (v. die Prosa), zemes kartu grāmata (= der Atlas).

Vairīšanās no latīniskajiem terminiem spilgti parādās arī vārdnīcas nodalījumā par valodu, kur jau pati "gramatika" tulkota kā "valodas mācība", un vokālu, konsonantu, subjekta, predikāta, atribūta utt. atbildumi latviešu valodā darināti kā jaunvārdi, izejot no latviskām vārdu saknēm.

(2) Otrā grupā iederas Kaudzītes Matīsa dotās paralēlās formas, pie kam vispirms tulkojumā parasti minēts latviskais variants, pēc tam svešais termins (kas saskan ar vācu vai krievu valodu, reizēm ar abām). Daži piemēri:

mūzikas koris, orķestris

dziedama luga, opera

dejama luga, balete

skatītāji, klausītāji; publika

sapulce, konference (v. die Konferenz)

sacītājs, kolons (:)

(otrādā secībā, ar svešās cilmes terminu pirmajā vietā)
dekorācija, pušķojums.

(3) Trešajā grupā ietilpst vācu un krievu terminu pārņemumi, ko Kaudzīte nemaz nav centies latviskot, piem., *advokāts, sekretērs, gvardija (v. die Garde, kr. gvardija), bānhofs (v. Bahnhof), portjers (v. Portier).*

Der vēl apstāties pie v a l o d n i e c ī b a s termi-
niem, kas pelna īpašu interesi. Vispār šīs nozares
terminoloģijā laiku gaitā notikušas lielas un straujas
maiņas. Svārstīšanās vērojama līdz pat pēdējam laikam.²³⁾
Piem., vārdu šķirām joprojām ir paralēli nosaukumi, pie
kam speciālisti mēdz lietot internacionālos "substan-
tīvs", "adjektīvs", "verbs" uc. (vai nu vienus pašus
vai pamīšus ar latviskajiem nosaukumiem), turpretim
populāros rakstos un zemākajās skolās vairāk parasti
ir "lietvārds", "īpašības vārds" utt. Bez tam vēstures
gaitā, arī atsevišķu skolotāju praksē svārstījušies un
svārstās arī vārdu šķiru l a t v i s k i e termini:
verbs dēvēts gan par "darbības vārdu", gan "noriseni",
adjektīvs - par "īpašības vārdu", "kādeni" vai vēl kā
citādi. Ilgs laiks pagājis, atrodot latvisko atbildumu
vokāļiem, konsonantiem un diftongiņiem. Jau sākot ar pir-
majām ābecēm un valodas mācības grāmatām, ieteikti (vo-
kāļiem) gan skandinieki, pašskaņi, vienskaņi, balsska-
ņi, gan (konsonantiem) neskaņi, līdzskandinieki, klau-
dži, bezskaņas, līdzskaņas. Priekšlikumu daudzums pēc
manām domām skaidrojams pa daļai ar to, ka tieši šai no-
zarē darbojušies valodas skolotāji, kas savas profesij-
as dēļ jutušies aicināti aktīvi piedalīties sev nepie-
ciešamo jaunu vārdu darināšanā.

Kaudzītes Matīsa valodniecības termini atbilst savam
laikam, pie kam vistiešāk viņš sekojis sava darbabiedra
A. Stērstes ieteikumiem. Mūsu dienu praksei atbilst
vārdnīcā lietotie: burts, burtot, balsiens (v. Silbe),
izteicējs (v. Prädikat), papildītājs (v. Objekt), pie-
likums (v. Opposition), apzīmētājs (v. Attribut), pietu-
res (ē-c.) zīmes (kāda citā vietā vārdnīcā ir arī pie-
tura!), izsaucējs, punkts, iekavas, domu zīme.

Turpretim no modernās terminoloģijas atšķiras: pašska-
nis (v. Vokal), neskanis (v. Konsonant), pusskanis (v.
Vokal), gruntnieks (v. Subjekt), taisns papildītājs (das
nähere (direkte) Objekt); deklinācija tulkota kā "vārdu
locīšana", bet konjugācija - "laika vārdu locīšana" (t.i.
verba latviskais atbildums ir tiešs vācu "Zeitwort" tul-
kojums).

Mums neparastus terminus Kaudzītes Matīss lieto dažāda-
jām pieturas zīmēm. "Das Komma" tulkots ar "koma (paņē-
mējs)", kur "koma" laikam domāts kā sieviešu dzimtes for-
ma, gluži tāpat kā 1877.gadā G.Tauriņa ieteiktā forma.

A.Bergmane un A.Blinkena "Latviešu rakstības attīstībā" (1986) atzīmē, ka Stērstu Andrejs 1880.g. lietojis līdzīgu terminu - "paņēmiens".²⁴ Vai šai gadījumā "paņē-mējs" (ar izskaņu -ējs) būtu Kaudzītes Matīsa darinājums?

Kaudzītes vārdnīcā neparastas ir arī dažu citu pietur-zīmju apzīmēšanai lietotās vārdkopas: uzrādīšanas zīme (" "), šķiršanas zīme (-), vienošanas zīme (-), pie-zīmēšanas zīme (*).

Vārdnīcas latviskajā vārdu krājumā atspoguļojas Kaudzītes Matīsa dzimtā novada valodas īpatnības. Pēc tagad pieejamām ziņām, daļa tur sastopamo vārdu apliecināti vienīgi abu Piebalgu apkārtnē, otra daļa zināmi gan arī daudzās citās senākajās izloksnēs, bet arī ap Piebalgu.

Pāris gadījumos Kaudzītes dotais vārds atspoguļo arī izrunas īpatnību viņa dzimtajā pusē, piem., spējs lietus (v. Platzregen), sal. ME s.v. spējš, kur minētas arī izloksnes formas ar -js.

Izloksnēs ap Piebalgām bijuši pazīstami arī tādi (tagad) rakstu valodā neparasti vārdi kā: kuma (v. Fischkasten), triniklis (der Zwieliich), griezi (= rugāji), vēsmas rīkle (= balss rīkle), šķavāt (= šķaudīt), plūve un gloma (= plūme), dzeltene (= nātre), ošs (= osis), plauši (= plaušas), sulīpas (= sūkalas), pakāppi (die Stufe) uc.

Seit aplūkojamā četru valodu vārdnīca nav tikusi ekscerpēta Mīlenbaha-Endzelīna-Hauzenbergas Latviešu valodas vārdnīcas (ME, EH) vajadzībām; tādēļ tajā trūkst dažu vārdu vai vārdu nozīmes, kas atrodami Kaudzītes vārdu sarakstā.

Tā, piem., Kaudzītem ir sēkme, kas kopā ar sinonīmu "sek-lums" tur minēta kā atbildums vācu "die Sandbank". ME ar "?" norādīts, ka formas nozīme nav bijusi zināma, bet EH s.v. dots tulkojums "eine Untiefe", piezīmējot, ka tas ir Kronvalda vārds. Kā redzam, Kaudzītes Matīss šo vārdu pazinis ar pavisam citu saturu.

Vācu "die Dohle" Kaudzīte tulkojis kā "kokvārna" (1885) un "vārnains" (1899); ne vienu, ne otru variantu nepazīst ME, EH.

"Spīdzene" Kaudzītem ir "die Gänseblume"; ME s.v. 3) gan atzīmē no Vidzemes vidienes pašu formu, bet ar ļoti nenoteiktu nozīmi ("eine Art Pflanzen", "Maiblumen (convallaria majalis)").

ME ir gan verbs "aizmirkšt (=aizdarīt) acis", bet nav pretstata "atmirkšt" (= atdarīt), ko pazinis Kaudzīte. Vienu otru papildinājumu atrodam arī zivju nosaukumos. Tā karpas nozīmē Kaudzīte min formu "žaunace", kamēr ME un B.Laumanes grāmatā "Zivju nosaukumi latviešu valodā" (Rīgā 1973, 106.lpp.) ir tikai "žaunate, žaunats". Tāpat nav atzīmētas Kaudzītes vārdnīcā minētās zardele (v. die Sardelle, ig. sardell) un aizivs (v. der Haifisch). 1885.gada vārdnīcas izdevumā vācu "der Stör" tulkots ar "store", bet 1899.gada izdevumā tai pievienots variants "stūres zivs". B. Laumane pazīst abus nosaukumus, bet par otru piebilst: "Retāk rakstu avotos sastopama variants stūre" un atzīmē publikācijas 1860.-1881.g. Kaudzītes vārdnīca rāda, ka vēl 1899.gadā "stūres zivs" parādās blakus agrākajai "storei".

ME, kas gan principā neuzņēma vārdus ar acīm redzamu svešu cilmi, trūkst arī formas "guldis" (ein Gulden) daudz biežākā "guldeņa" nozīmē.

ME, EH ir gan fiksēta subst. nolaidība un adj. nolaidīgs, bet trūkst Kaudzītes minēto formu nolaidnība (die Nachlässigkeit) un nolaidnīgs (nachlässig) ar to pašu nozīmi.

Pati forma "uzvalks" ir apliecināta ME un lietojama mūsu dienās, bet ne gluži ar to saturu, kas vārdam dots Kaudzītes Matīsa tulkojumā, proti, v. der Paletot, kr. palto, ig. palto.

Mazliet citāda nozīme Kaudzītes vārdnīcā piešķirta arī vārdiem "sentēvs" (der Urgrossvater) un "senči, priekšteči" (die Vorfahren).

Vācu vārdam "der Brummkreisel" Kaudzīte devis trīs atbildumus: vilciņš, žūžans un spurdzeklis, no kuriem otrs atrodams ME ar pilnīgi citu nozīmi (kāds augs), bet "spurdzeklis" ir uzņemts ME tikai ar aptuvenu niansi. Arī vārdam "kuceniņš" velti meklēt ME, EH to nozīmi, ko pazinis Kaudzītes Matīss (v. Birkenkätzchen).

Trūkst arī tagad parastās "kukurūzas" vietā nosaukuma "maiši" (v. der Maiss), ko Kaudzīte devis vārdnīcas abos izdevumos.

Tāpat kā Stendera Lettisches Lexikon (1789), arī Kaudzīte tulko "die Hirse" kā "ērsķi".

Šķietami pārprasts un nepareizi ir tulkots v. die Buche kā "vīksna"; kā zināms, skābardis Latvijā savvaļā bija sastopams tikai šaurā zemes strēmelē Kurzemē.

"Sistemātiski sakārtota Vācu=Latweeschu=Kreewu=Igaunu wāhrdniza" ir pirmā vārdnīca, kurā sastatītas latviešu un igauņu valoda. Vārdnīcas igauņisko daļu bija sakārtojis J. Nebokats (Nebočat) (1844-1908), žurnālists un mācību grāmatu autors;²⁵ dzimis Igaunijā, darbojies un miris Latvijā. Savās izglītības un vēlākās darba gaitās viņam iznāca būt ciešā saskarē gan ar igauņu un latviešu, gan ar vācu un krievu valodu. Kaudzītes Matīsu un J. Nebokatu vienoja pastiprināta interese par ortogrāfijas jautājumiem. Tas arī viegli saprotams, zinot abu autoru ciešo saistību ar skolu un valodas mācību grāmatām. Mācot klasē skolniekus rakstīt, pareizrakstības noteikumu pārzināšanai un novērtēšanai ir par visam cits svars nekā teorētiskajā lingvistikā, kur šos principus var novērtēt un pārvērtēt nesteidzoties, no dažādiem viedokļiem.

Pagājušā gadsimta beidzamie gadu desmiti iezīmē kopvalodas un un rakstu valodas strauju izveides procesu gan Latvijā, gan arī Igaunijā. Tādēļ rodas dabiska interese salīdzināt vārdnīcā dotos tulkojumus un konstatēt līdzīgās vai atšķirīgās tendences, darinot jaunus zinātnes un sabiedriskai dzīvei nepieciešamus terminus. Vārdnīcas pirmajā slejā likta vācu valoda, un pēc tā var spriest, ka tā derējusi par izejas punktu tulkojumiem. Visu četru valodu sastatījums atļauj viegli pārskatīt, kuros tematiskajos laukos latviešu un igauņu leksika vairāk saskanēja ar vācu vai krievu valodu, un kāds līdzīgums vērojams tā laika igauņu un latviešu terminoloģijā.

Igauniešiem, tāpat kā latviešiem, f ilgu laiku bija sveša skaņa. Patapinātos vārdos igauņi tais gados likuši f vietā hv, pf, p, reizēm arī paturējuši f, sal.: krihvel (v. Griffel), tahvel (v. Tafel), kihvt (v. Gift), pfirzih (v. Pfirsiche), apelsin (v. Apfelsine), paragraf (v. Paragraph). Vārdnīcas latviskajā daļā atbilstošajos vārdos visparastāk ir (jau) f: grifele, frankseze, afelzīns, bet tāpele (v. Tafel).

Jo sevišķi interesanti ir gadījumi, kur latviskie un igauņiskie termini atšķiras no vācu un krievu paraugvārda, bet semantiski saskan savā starpā. Tā, piem., republika saukta latviski "brīvvalsts", sal. ig. priiriik 'brīvs' 'valsts', v. republikanisch tulkots kā "brīvvalsts garā", ig. priiriigi. Citi piemēri: planēta Kaudzītem ir gāju=zvaigzne, ig. rāndav tāht (rāndav

'ceļojums, gājiens', tāht 'zvaigzne'), komēta ir astes= zvaigzne, tāpat kā ig. sabaga tāht 'ar'asti' 'zvaigzne'. Latviešiem un igauņiem agrāk nepazīstamie koki: v. die Lärche tulkota kā Vāczemes egle, sal. ig. saksamaakuusk 'vāczemes egle', v. die Pappel tiklab latviešu, kā igauņu tulkojumā dēvēta par Vāczemes apsi, ig. saksammahaab. Tāda pati saskaņa vērojama arī dažādo zinātņu nozaru apzīmējumos. Nepārnemot vāciskos vai krieviskos "internacionālos" terminus, latviešu un igauņu valoda darinājusi savus, pie kam vārdu veidošanas procesā ir sekots līdzīgiem principiem. Piem.:

zemes=mērīšanas mācība = maamööduteadus (ģeometrija)
 zemes=aprakstīšana = maadeteadus (ģeogrāfija)
 lielumu rēķināšanas mācība = mööduarvamine (matēmatika)
 rēķināšana ar skaitļiem = numbritēga arvamine
 rēķināšana ar burtiem = tāhtedega arvamine (aritmētika)
 kustību=mācība = elejateteadus (zooloģija)
 stādu=mācība = taimeteteadus (botānika)
 akmeņu=mācība = kivideteadus (mineraloģija) utt.

Vispār, spriežot pēc vārdnīcas materiāla, tā laika igauņu literārā valoda bija jau pārnēmusi lielāku skaitu t.s. internacionālismu nekā latviešu valoda. Ne vienā vietā vien, kur Kaudzītes Matīss minējis veselus divus paralēlus terminus, piem., sacītājs, kolons; mūzikas koris, orķestris; dziedama luga, opera; zaldāts, kaŗeivis, igauņu daļā atrodam tikai vienu, svešās cilmes terminu: kolon, orķester, oper, soldat. Vācu Rakete (bumbu spēlē) arī ir "rakett", turpretim Kaudzīte tulkojis to ar latvisko divdabi noteiktā formā - "atsitamais" (kas savukārt stāv tuvāk krieviskajam otbojnik).

Ir gan arī otrādi, piem., latv. globs, ig. maakerakuju 'zemes lodes forma/tēls'; latv. dekorācija, pušķojums, ig. (tikai) kaunistus.

Tiklab latviešu, kā igauņu valodā bija (un ir) krietns skaits ģermānismu, patapinājumu no vācu valodas. Dažos gadījumos Kaudzīte blakus tādām no vācu valodas aizgūtajām vārdam licis latvisko apzīmējumu: v. der Trichter tulkots latviski kā trekteris, piltuve, kamēr igauņu daļā ir tikai vāciskais trehter.

Visās četrās valodās saskan tādi apzīmējumi svešām lietām un nodarbībām kā: biljards, balle, mazurka, polka, polonēze, hercogs, lokomotīve. Pagājušā gadsimta beigās Baltijā ieviesās arī divriteņi. Zīmīgi, ka v. Radfahrer, das Radfahren atbildumi visās trijās pārējās valodās ir

ar velosiped- :latv. velosipedists, ig. velotsipedi-
söitja.

Teksta fragmentos, kas doti vārdnīcā, saskatām intere-
santu semantisku saskaņu starp latviešu un igauņu va-
lodu. Tā, piem., piemēru daļā minētajam jautājumam
latv. ko tu izmācījies no galvas? atbilst ig. mis sa
õppisid pähä? (sal. pavisam citādo izteiksmi vācu un
krievu valodā).

Tāpat saskan arī atvadu sveicieni. Leben Sie wohl! tul-
kots latv. Ar dievu un ig. Jumalaga ! ('ar Dievu').
Latviskajam vēlējumam ēdiena reizēs - Dievs svētī! at-
bilst igauniskais Jätka Jumal leiba! 'gausini, Dievs,
maizi' un Jätku taevane isa! 'gausu, Dievs tēvs' labāk
nekā vāciskais Gesegnete Mahlzeit! wohl bekommm's!

Kā zinām, latviešiem un igauņiem trūkst kopapzīmējuma
24 diennakts stundām; tā arī šai vārdnīcā "die Zeit
von 24 Stunden" latviski ir "diena un nakts", ig. öö
ja päev.

Toties vārdnīcas materiāls rāda lielu nesaskaņu latvie-
šu un igauņu mēnešu un nedēļas dienu nosaukumos.

Kā zināms, lietuvieši vēl tagad mēnešus nosauc lietu-
viskos vārdos (sausis, vasaris, kovas, balandis, ge-
gužē, birželis, liepa, rugpiūtis, rugsējis, spalīs,
lapkritis, gruodis), kamēr latviešu modernajā valodā
nostiprinājušies latīniskie. Tomēr senāk un reizēm
vēl arī tagadējos kalendāros blakus tiem atrodam arī
latviskos apzīmējumus, kas pie tam uzrāda zināmus va-
riantus.

Kaudzītes Matīss vārdnīcā dod tikai ar mūsdienu praksi
saskanīgos internacionālismus, turpretim igauņu daļas
autors tikpat konsekventi lieto igauniskos. (Aiz igau-
ņu termina te dots atsevišķo daļu vārdiskais tulkojums).

janvārs	näärikuu 'jaungada mēnesis'
februārs	küünlakuu 'sveču mēnesis'
marts	paastu kuu 'gavēņa mēnesis'
aprīlis	Jürikuu 'Jurģa mēnesis'
maijs	meiukuu 'meiju (?) mēnesis'
jūnijs	Jaanikuu 'Jāņa mēnesis'
jūlijs	heinakuu 'siena mēnesis'
augusts	leikusekuu '(labības) ražas mēnesis'
septembris	Mihklikuu 'Miķeļa mēnesis'
oktobris	porikuu 'dubļu mēnesis'

novembris talvekuu 'ziemas mēnesis'
decembris jōulukuu 'Ziemsvētku mēnesis'.

Ja šos igauniskos mēnešu vārdus salīdzinām ar atbilstošiem nosaukumiem latviešu agrāko laiku kalendāros, redzam, ka saskaņa ir tikai daļēja. Tomēr zīmīgi, ka Vidzemes kalendārs jau 1795. gadā min mēnešu vārdus, kas ir tuvāki semantiskā ziņā igauniskajiem: arī tur gada pirmie mēneši ir jauna gada mēnesis, sveču mēnesis, gavēņu mēnesis, un oktobris ir Miķeļa mēnesis. Turpretim apmēram tai pašā laikā (1799) Jelgavā izdotajā "Jaunā un vecā laika=grāmatā", kas bija domāta visiem latviešiem Kurzemē, Vidzemē un citur, mēnešu latviskie vārdi ir pavisam citādi: ziemas jeb svētku mēnesis (= janvāris), baložu mēnesis (= marts), bet oktobris ir zemlika mēnesis.

Atšķirīgi veidota arī nedēļas dienu sistēma. Ja vārdnīcā latviešu valodas daļā visas dienas, sākot ar pirmdienu, ir nosauktas skaitļu secībā, tad igauņu tulkojumā trūkst šādas vienveidīgas sistēmas. Abās valodās semantiski gan saskan svētdiena (pūhapäev), pirmdiena (esmaspäev), otrdiena (taisipäev) un ceturtdiena (neljapäev), turpretim trešdiena igauņiem ir "vidusnedēļas diena" (kesknädel, sal. vācu Mittwoch), piektdiena - reede (laikam no ģermāņu fre-, sal. zviedru fredag), bet sestdiena - laupäev (= mazgāšanās-, pirtsdiena). 26)

Tikpat interesantu materiālu vārdnīca sniedz salīdzinājumam par pirkstu vārdiem latviešu un igauņu valodā. Kā zināms, dažādās kultūrās un valodās šai ziņā ir atšķirīgi uzskati, kas atspoguļojas pirkstu nosaukumos: piem., īkšķi var pieskaitīt pie "pirkstiem" vai arī izdalīt to atsevišķi pret četriem pārējiem pirkstiem; pirkstus mēdz nosaukt pēc tām funkcijām, kādas tiem piešķir dažādās kultūrās. Bez tam bieži vien, arī latviešu valodā, blakus neitrālajiem nosaukumiem sarunvalodā vai sarunās ar maziem bērniem lietojami citi sinonīmi. Vārdnīcā vairuma piemēros vērojamas atkāpes no vācu vai krievu valodas parauga, kas liecina par to, ka autoriem bijuši pazīstami dzimtajās valodās bieži lietojamie latviskie un igauniskie vārdi. Piem., spilgti atšķiras rādītāja un zeltneša (ceturta pirksta) nosaukumi:

Daumen	īkšķis	bol'šoj	pelec	peial
Zeigefinger	lielais	ukazatel'nij	esimene	sõrm
	pirksts	palec		'pirmais pirksts'
Mittelfinger	vidus	pirksts	srednij	keskmīne sõrm
			palec	'vidējais pirksts'
Goldfinger	gredzenu	bezumēnnij	nimetuse	sõrm
	pirksts	(perstnevoj)		'bezvārda pirksts'
		palec		
der kleine	mazais	mizīnec	veikene	sõrm
Finger	pirksts			'mazais/sīkais pirksts'

Ka Kaudzītes dzimtajā pusē bija pazīstami arī citi ģimenes valodai tuvāki pirkstu vārdi, liecina romānā "Izjurieši" pieminētie īkstis, podulaižka un gaļais vīrs (ME s.v. vīrs), bet tie, acīm redzot, vārdnīcas sastādītājam likušies mazāk neitrāli apzīmējumi.

Nodalījumā par spēlēm minētie šaha kauliņu nosaukumi ir diezgan līdzīgi latviešu un igauņu valodā. Pašas spēles apzīmējumā latviešiem jau tad dominē "šaha spēle" un "šaha galdiņš", kamēr igauņu valodā ir sōjamāng, kas nozīmē "kara spēli". Toties die Königin tukota kā "karaliene", ig. kuningaprōua 'karaļa sieva', un līdzīgas nozīmes ir arī latv. skrējējs, ig. jooksja kā atbildums v. Läufer; latv. lēcējs, ig. hüppaja - kā vācu Springer tulkojums; der Bauer tulkots kā zemnieks, kājnieks, ig. talupoeg 'lauku sētas puisis' - Kaudzīte pievienojis otru nosaukumu "kājnieks", kas tuvāk saskan ar attiecīgo vārdu krievu valodā (пѣшка).

Interesanti piezīmēt, ka šaha terminoloģija tagad atšķiras no toreizējās: kopīgs ir tikai "tornis" (arī Kaudzītem; ig. torn), bet pārējie ir atšķirīgi - (mūsu dienās) karalis, dāma, laidnis, zirdziņš, bandinieks. Kaudzītes "bīdējiens" tagad saucams "gājiens".

19.gadsimta beigās vajadzība pēc šādas četru valodu vārdnīcas, acīmredzot, bija liela, un 1899.gadā iznāca otrs izdevums. Vairāk nekā 10 gadu laikā šis tas bija mainījies visā latviešu rakstu valodā, klāt nācis dažs labs termins, dažas agrāk lietotās formas kļuvušas ne-parastas.

Vārdnīcas otrs izdevums nav paplašināts ar jaunām tematiskām grupām, bet latviešu vārdu krājumā ir vairāki papildinājumi un pārlabojumi. Šis pārmaiņas ir dažāda rak-

stura:

(1) Pāris gadījumos sākotnējā smagā izteiksme, kas pārāk stipri balstījās uz vācu frāzes konstrukcijām, labota par veiksmīgāku latvisku izteicienu. Tā, piem.,

"Ich habe meine Übersetzung gemacht" tulkota

1885: Manu pārtulkojumu es esmu padarījis

1899: Es pārtulkoju

"Du hast sechs von zwanzig verfehlt" -

1885: No divdesmit vārdiem tu sešus misēji

1899: No divdesmit vārdiem tu sešu nezināji.

Dialektāli iekrāsotās izrunas "ezars", "vesals" vietā jaunajā vārdnīcā likti "ezers", "vesels".

(2) Daudzkārt tulkojums papildināts ar vēl kādu latviešu vārdu, kas palīdz atklāt vācu vārda vairākas nozīmes vai nianšes. Tā, piem.,

"auf dem Lande leben" tulkots

1885: dzīvot uz laukiem

1899: dzīvot uz laukiem, uz zemēm

"der Gutsherr, -besitzer"

1885: muižnieks

1899: muižnieks, muižas īpašnieks

"die Saat"

1885: sējums

1899: sējums, sēklas.

Reizēm tur, kur pirmajā izdevumā bija minēts tikai (vāciskais) patapinājums, jaunajā izdevumā pievienots otrs, latviskas cilmes vārds:

1885

1899

v. Trichter trekteris

trekteris, piltuve

v. Bild bilde

bilde, aina

v. Stich (kāršu spēlē) stikis

stikis, nēmiens

v. Stockwerk tāža

tāža, stāvs

v. Soldat zaldāts

zaldāts, karņivis

(3) Dažkārt agrākais nelatviskais (vāciskais) termins aizstāts ar latvisku:

1885

1899

pirmā tāža

pirmais stāvs

skroderis

drēbnieks

skroderene

drēbniece

vēveris

audējs

Hier ist ein orthographischer Fehler.
Ein grammatischer Fehler.
Dies ist ein großer Fehler.
Du wirst eine Strafbewertung bekommen.
Wiederholung
Ihr werdet eine Stunde nachsitzen.
Du darfst einen Lobes bekommen.
Diesmal will ich euch noch die Strafe erlassen.
Dein Exercitium ist fehlerfrei.
Du wirst ein Lob bekommen.
Der Lehrer hat mir eine gute Genjur erteilt.

III.

Wer fehlt?
Haben Sie schon die Liste der Schüler
verlesen?
Soll ich fehlen fünf.
Ich bin krank gewesen.
Ich habe zwei Stunden gefehlt.
Sag dich!
Es ist gut, jetzt auch!
Steh auf, stehen Sie auf.
Es ist verboten, vorzusagen.
Sehet nicht in das Heft eures Nach-
barn.
Schweigst nicht!
Machst keinen Lärm!
Setzt euch gerade!
Stützt euch nicht auf die Ellbogen!
Rüdet euch links herunter!
Auf dieser Bank sitzt einer zu viel.
Setzt euch herauf!
Ihr sollt euch nur zu sechs auf diese
Bank setzen.
Ich werde euch nach der Fehlerzahl
setzen.
Setzt euch zwei Plätze herunter.

Die in orthographisches Krußda.
Malobas Krußda.
Es ist in rupa Krußda.
Du darfst lesen für Straßat par šodu.
Lesen
Zuhs stundu fehlerat klasē.
Du darfst pēlumu.
Schon es jums weis šodu atlat-
bišū.
Du es eemahijees bef mainas.
Du ist usteitš.
Štolotais ir devis man labu leejbu.

III.

Ra trūpsti?
Waj Zuhš esat šolnešu listi jau itš
lakjusi?
Ja tad pezu trūpsti.
Es esmu wājstā bīst.
Manis ir divas stundas trūpjis.
Fehlees!
Rabi, fehleates!
Wjseles, wjseleates!
Ir atleegts preestšā šajit.
Fehleates šawa šatmina burtiņā.
Nepšapojat!
Nekšat trošņi!
Fehleates šatini!
Nawirleates pa kreisi uš leju.
Uš šwa banka sešb weens seetš.
Fehleates augstā!
Zuhš fehleates it sešti uš šwa
banka.
Es juhs fehleatšā pēš šušu šaita.
Fehleates pa divi weetš uš leju.

Вот орографическая ошибка.
Грамматическая ошибка.
Это грубая ошибка.
Ты получишь лишние уроки в на-
казание.
Одинъ часъ вы останетесь въ классѣ
ты получишь худую отмѣку.
Этого разъ еще вамъ прощай.
Твое управленіе сдѣлано безош-
ты получишь хорошую отмѣку.
Учитель мнѣ поставилъ хорошее
мнѣніе.

III.

Кого нѣтъ?
Сдѣлалъ ли вы уже перекличку
учениковъ?
Стало быть нѣтъ пяти.
Я былъ боленъ.
Я не былъ въ двухъ урокахъ.
Салсъ!
Хорошо, садитесь!
Встань, встаньте.
Нелзя подсказывать.
Не заглядывайте въ тетрадь своего
сосѣда.
Не болтайте!
Не дѣлайте шуму!
Садитесь прямо!
Не облокачивайтесь!
Подвиньтесь пониже на лѣво!
На этой скамьѣкъ сидѣть одинъ
лишній.
Садитесь повыше!
Вы садитесь на эту скамьѣку только
внестеромъ.
Я разсажу васъ по числу ошибокъ.
Садитесь два мѣста пониже!

Ein on ūš kirjawiņa.
ūš kēlēpetuše wiņa.
See on ūš jēme wiņa.
Sa šaab ūše trāšwītōb.
ūše tunni jādē jāreleštuma.
Sa šaab ūše laituše.
See šorb ma jātān teile weel trāhwi
jārele.
Einu ūpimifetūt on ilma weata.
Sa šaab šitūt.
Šoolneišter on mulle šea šoolitunnis-
tuše annud.

III.

Šes puubūš?
Kas olete ūprijād juba ūlešunšand?
Menda šis puubunad mīs.
Ma olin šaige.
Mund ei olnud šašt tundi šoolis.
Šēti maša!
Wāga šea ištuge maša!
Šaule pūšti, tōušte pūšiti!
Šēdešda on šeelub.
Šrge wāhige oma naabri širjutiše-
trāmatuše.
Šrge lobīše!
Šrge tehte šāra!
Štuge ošle!
Šrge toetage endib mitte šūinarnuštibe
širšuge pāhemat šāt alla!
Šelle pingi peal ištub ūš tostem.
Štuge ūllemaše!
ūšēnes šuetešē peate šelle pingi peale
ištuma.
Ma panen teid wiņadešulga jārele-
ištuma.
Štuge šātš šošta alamaše!

amarante (v. der Amaranth)

samtene.

(4) Samērā daudz grozījumu ir pašu latviešu vārdu krājumā: vai nu pielikts klāt vēl kāds cits latviešu vārds, vai arī senākais apmainīts pret jaunu. Zīmīgi, ka vārdnīcas jaunajā izdevumā Kaudzītes Matīss juties spiests attēkties no dažāda laba agrākā variantā, kas laikam likās par ciešu saistītu ar Vidzemes vidienes lokālo izloksni. Grozījumu virkne ir pagara:

1885

1899

dzeltene (die Nessel)	dzeltene, nātra
asā dzeltene (die Brennessel)	smalkā dzeltene, nātra
pluksts (der Angelkork)	pluksts, plūds
avs	avs, aita
zirgēzelis	zirgēzelis, mūlis
kopiņa (die Garbe)	kopiņa, kūlītis
mugura asmenim	mugura asmenim, pietis
šķestrais vītols	sēru vītols
meža augi	meža stādi
kopti augi	kopti stādi
bēdu drēbes	sēru drēbes
guļamie svārki	nakts svārki
miesdrēbes	veļa
platmaļu vėlējs	platmaļu taisītājs
jaunamais rīks (der Knetstock)	iejava lāpstina
rosis (rozis?)(der Häher)	sīlis
krāšanas lāde	krājkase
aizdošanas un krāšanas lāde	aizdevu- un krājkase
(dzelzceļa) piestātne	pietura
valstība (der Staat,das Reich)	valsts
izdeve (die Ausgabe,Auflage)	izdevums
saule iet nost	saule noiet
priekšzīmējums (das Muster)	paraugs
koklenieks	koklētājs
taurenies	taurētājs
klavieru balsinātājs	klavieru tīrskanotājs
balsināt (instrumentu)	tīrskanot
smuiku griezējs (Violin- spieler)	smuiku spēlētājs
tēlu lējējs, cirtējs (der Bildhauer)	tēlotājs
skatu luga, skatījums	skatu luga,izrāde
kokvārna (die Dohle)	vārnains
saules puķe	saulgrieze

kaniķītis (das Kaninchen)	trusis
lēns kustonis	pieradināms kustonis
sakņu pumpa (die Blumenzwiebel)	puķu sīpols
neatspiežaties uz elkoņiem	neatspiežaties uz elkiem
("elkiem" varētu būt drukas kļūda, lai gan izloksnēs tāda forma tiešām ir)	
vienaldzīgs trijstūris	tam trijstūrim ir visas
(ein Rechteck)	puses vienu garumu.

Vācu teikuma tulkojums "man jāpadara vēl par sodu uzliktais darbs" 1899.gadā grozīts par: "man jāpadara vēl savs liekais darbs".

Arī vēl mūsu dienās dzirdami dažādi varianti, pasakot pulksteņa laiku, īpaši tad, ja kādas minūtes ir pirms vai pēc pilnas stundas. Šīs svārstības parādās arī vārdnīcā.

Vācu "die Uhr geht auf eins, die erste Stunde", kr. "pervyj čas" tiklab 1885., kā 1899.gadā tulkots kā: pirmā stunda, pulkstens uz viena. Turpretim "jetzt ist es ein Uhr", kr. "teper' čas" pirmajā izdevumā ir "tagad stunda", bet 1899.gadā - "tagad pulkstens viens". Vācu "es sind zehn Minuten vor drei Uhr", krievu "pjat'-desjat' minut" tret'jago" 1885.gadā tulkots kā "piec-desmit minūtu uz trim", bet 1899.gadā - "desmit minūtu priekš trim".

Vārdnīcas jaunajā izdevumā parādās arī atsveicināšanās vārds, kas ap to laiku pamazām ieviesās latviešu sarunas valodā. Vēl 1885.gadā "lebe wohl, adieu" Kaudzīte tulkojis "ar Dievu". 1899.gadā pirmajā vietā likta frāze "dzīvo sveiks, dzīvojiet sveiki", otrā vietā atstājot agrāko "ar Dievu". "Sveiks, sveiki!" ir samērā jauns sveiciena vārds latviešu valodā. Vēl 1872.gadā C.Chr. Ulmans (Ulmann) savā "Lettisches Wörterbuch" raksturoja šo vārdu par reti dzirdamu sveiciena formulu: "sweiks, gesund; eine Begrüßungsformel, die indess im gewöhnlichen Leben weniger zu hören ist als wesels beim Abschiede" (I, 289). 28)

(5) Tikai retos gadījumos Kaudzīte 1899.gada izdevumā sākotnējam tulkojumam pievienojis kādu svešas cilmes terminu vai aizguvumu no vācu valodas:

1885	1899
iezīmēt, griezt (v.gravieren)	iegravēt, iegriezt bildi
mūzikas koris (v. Orchester)	mūzikas koris, orķestris

skatītāji, klausītāji skatītāji, klausītāji, publika
(das Publikum)
rotakmeņu spožinātājs rotakmeņu spožinātājs, ju-
un pārdevējs (der Juvelier) veliers.

(6) Vēl retāk vārdnīcas pirmā izdevuma latviskais ap-
zīmējums aizstāts ar kādu patapinājumu no svešas valo-
das:

1885	1899
mērces traucipš	zostes traucipš
uz šā sola sēd	uz šā beņķa sēd
nātru drāna	batists, muselins.
(das Nesseltuch)	

Pagājušā gadsimta pēdējā gadu desmitā krievu valodas
svars un ietekme bija jūtami pastiprinājusies, un to
mana arī vairākās tulkojuma frāzēs vārdnīcas otrā izde-
vumā. Agrākā - ar vācu valodas paraugu saskanīgā - tul-
kojuma vietā tur nu atrodams cits variants, kas tiešāk
atbilst krievu valodas izteiksmi. Tā, piem.:

1885	1899
uzrunas forma	
cienīgs kungs!	žēlīgais kungs!
daudz labdienu no mana tēva	mans tēvs jūs ļoti sveicina
(viele Grüsse von meinem	(moj otec" vam" očēn' kla-
Vater)	njaetsja)
tūkstošu paldies!	pazemīgi pateicos
(tausend Dank!)	(blagodarju pokorno)
Atbilde uz jautājumu, kā klājas:	
tā tā; pa vidam	tā pamazām
(so so; so ziemlich)	(po malenku).

Ja adjektīvu superlatīvu forma 1885.gadā darināta, tā-
pat kā vācu valodā, ar pastiprināmo vis- (visjaunākais),
tad 1899.gadā Kaudzītem pastiprināmais vārds ir "pats",
kas atbilst krievu valodai (pats jaunākais).

Ja Kaudzītes Matīsa vārdu krājumu salīdzina ar mūsdienu
literārās valodas normām, tad redzam, ka zīmīgs valodas
attīstības virziens pēdējo 100 gadu laikā ir bijis vār-
du formu saīsinājums. Kaudzītes termini daudzkārt ir
vārdkopas vai garāki salikteni, kuru vietā tagad ievie-
sušās īsākas formas. Tā kā tagad nelieto arī tolaik pa-
rasto biedruzīmi (=), toreizējo vairāku vārdu savienoju-

mu vietā modernajā terminoloģijā tiek lietoti īsāki salikteni. Tendenci šai virzienā rāda jau maiņas šās vārdnīcas 2. izdevumā, kur, piem., "burtu licējs" (v. der Setzer) apmainīts pret īsāko formu "burtlicis". Visumā tomēr tagadējo "zeltkaļa, kalnrača, kaprača" vietā Kaudzītem ir vēl "zelta kalējs, kalnu racējs, kapu racējs". Kaudzīte raksta arī kā divus atsevišķus vārdus apzīmējumus "mājas skolotājs, tautas skola, lapas puse, kaļķu akmens, strūklū aka, ziemeļa blāzma, akmeņu ogles", kur tagad mēs rakstītu: "mājskolotājs, tautskola, lappuse, kaļķakmens, strūklaka, ziemeļblāzma, akmeņogles" uc. Arī terminos, kur pirmais vārds bijis brīvi stāvošs adjektīvs vai divdabis, Kaudzīte tos vēl nav sapludinājis vienā saliktenī; piem., dārgi metāli, guļama istaba, ēdama istaba, rakstams galds.

Liels skaits vārdu šeit aplūkojamā 4-valodu vārdnīcā no mūsdienu normu viedokļa liekas nemoderni. Tas attiecas ne vien uz tādiem svešas cilmes aizguvumiem kā: strīķu dzelzs (1885) vai pletdzelzs (1899) un spičkas (1885, 1899), bet arī uz terminiem, kas darināti no tīri latviskām saknēm, piem., uzmaucene (Lampenkuppel), priekštiesība (Privilegium), šķērdība (Verschwendung), šķērdīgs (verschwenderisch), tējnieks (Thekanne), putras ābols (= ķirbis), nogultne (das Lager), deluma kaitē (= dilonis, tuberkuloze), priekšruna (Vorrede), zīdēju lopi (= zīdītāji), vēsmas rīkle (= balss rīkle), tieskopība (Gerechtigkeitspflege), zvērestība (Eid), zvērestības pārkāpums (Meineid), virspilsēta (= galvaspilsēta), uguns vēmēja kalns (der feuerspeiende Berg, Vulkan), uguns vemšana (= vulkāna izvirdums). Tagadējās mežģines (die Spitzen) Kaudzīte vēl 1899. gadā centās aprakstīt kā "smalki šķidri adekli". Līdz pašam pēdējam laikam ir grūtības atrast labu atbilstošu vārdu vācu "die Gallerte"; Kaudzīte to tulkojis kā "sarecējusi zupa", kas atgādina nozīmes paskaidrojumu.

Mūsu dienās literārajā valodā "vājš" vairs nav tas pats kā "slims", kā tas lietots aplūkojamā vārdnīcā un brāļu Kaudzīšu "Mērnīeku laikos", sal.: vājo nams // vājnieku nams (Krankenhaus), kolervājnieks (kas slimo ar holēru), jūras vājība (Seekrankenheit). Kā zinām, tagadējā valodā šie adjektīvi ("vājš" un "slims") lietoti jami katrs ar savu nozīmes niansi. Otrādā virzienā vārdu nozīmes attīstījušās "spilvena"

vārdā. Vārdnīcas latviskajā daļā atrodam gan "spilvenu", gan "ķisenu", taču "spilvens" tur nav lietots ar tādu saturu, kādu tam piedēvējam modernajā rakstu valodā. Kaudzītem "spilvens" ir vācu "das Federbett" tulkojums, kamēr "ķisens" atbilst vācu vārdam "Kissen" un apzīmē tikai pagalvja spilvenu.

Kā zināms, latviešu valodā 20.gadsimtā ieplūdis liels daudzums t.s. internacionālismu. Ja Kaudzītes Matīss vēl daudzām zinātnes nozarēm bija centies dot latviskos apzīmējumus ar paskaidrojuma raksturu, tad tagad to vietā ieviesušies termini: matemātika, aritmētika, algebra, ģeogrāfija, zooloģija, botānika, mineraloģija, gramatika utt.

NORĀDES

- 1) V.Strautiņa, "Valodniecības terminoloģijas attīstība 19.gadsimta 50.-70.gados", Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi, Rīgā 1967, 104-105.
- 2) Kaudzītes Matīss, Wadons ortografijas mahzibā tautas=skolahm, Jelgavā 1877, 5.
- 3) Kaudzītes Matīss, Ortografijas kurss. Rokas=grahmata skolotajeem, Rīgā 1866, 14 un 16-17.
- 4) Kaudzītes Matīss, "Pareizrakstības pārlabošana un burtu maiņas nozīme tautā", RLB ZK Rakstu krājums 18 (Rīgā 1926), 29.
- 5) Sal. J.Loja, "Apsīšu Jēkaba devums valodniecībā", Valodas aktualitātes (Rīgā 1985), 33-34. Rakstā norādīts uz vairākām Apsīšu Jēkaba publikācijām - "Evanģēliuma gaismā" un "Rīgas Avīzē".
- 6) Kaudzītes Matīss, "Pareizrakstības pārlabošana un burtu maiņas nozīme tautā", RLB ZK Rakstu krājums 18 (Rīgā 1926), 31.
- 7) "Kaudzītes Matīsa un J.Lautenbacha-Jūsmaņa polemika", Latviešu literatūras kritika. Rakstu kopojums I (1874-1904), sakārtojuši A.Grigulis un V.Austrums, Rīgā 1956, 101.
- 8) Kaudzītes Matīss, Wadons ortografijas mahzibā tautas=skolahm, Jelgavā 1877, 4.
- 9) Turpat, 5.
- 10) Kaudzītes Matīss, "Pārskats par latviskām skolu- un zinību grāmatām 1885/86.gadā", RLB ZK Rakstu krājums 4 (Jelgavā 1888), 80-87 un "Latviešu beletristika nedēļas laikrakstos 1895.gadā", RLB ZK Rakstu krājums 11 (Jelgavā 1897), 20-32.
- 11) Šā tipa adjektīvus sīkāk apcerējis E.Blese, "Par prēfiks- un palietošanu latv. īpašības vārdos", Filologu Biedrības Raksti 10 (Rīgā 1930), 14-18.
- 12) Matīss Kaudzīte, Jaunie Mērnīku laiki I (Cēsīs un Rīgā 1924), 42, 44.
- 13) Sal. A.Apīnis, Latviešu grāmatniecība, Rīgā 1977, 242-243.
- 14) Daina Zemzare, Latviešu vārdnīcas (līdz 1900.gadam), Rīgā 1961, 389-390.

- 15) Latvijas grāmatniecības 400 gadi. Referātu un ziņojumu tēzes. Rīgā 1988, 38-40; ZA Vēstis 4 (1990), 70-73.
- 16) D.Zemzare, "Kāds XVIII gs. krievu-vācu-latviešu igauņu salīdzināmās vārdnīcas manuskripts", Leksikoloģijas un leksikografijas jautājumi, Rīgā 1961, 301-318.
- 17) D.Zemzare, Latviešu vārdnīcas (līdz 1900.gadam), Rīgā 1961, 390.
- 18) Ka substantīvu dzimtes un celma piederība agrākajā attīstības periodā bijusi visai nenoturīga, norāda arī I.Druvieta, "Morfoloģiskie varianti normalizācijas vēstures aspektā", Baltistica, II Priedas (Vilņa 1989), 267.
- 19) Vienskaitļa formu "durvs" M.Kaudzīte lietojis arī romānā "Jaunie Mērnīku laiki" I,31: "Jetei ātri durvs rokturi sakērušai, Laķis sauca vēl viņai pakal: 'Nesteidzies tik visai ātri, ka neizgāz ar cepures malām durvs stenderu, - veca māja.'"
- 20) Sīkākas ziņas par šo vārdnīcinu Veltas Rūķes-Draviņas ziņojumā "Vācu-zviedru-poļu-latviešu vārdnīca Rīgā 1705.gadā" konferencē 1988.gadā (Latvijas grāmatniecības 400 gadi. Referātu un ziņojumu tēzes, Rīgā 1988).
- 21) O.Čakars, "Valoda brāļu Kaudzīšu romānā 'Mērnīku laiki' ", LVU Zinātniskie raksti 53 (1969), 138-139. Identismus par Kaudzītēm raksturīgu stila iezīmi "Mērnīku laikos" atzīmē arī Dorisa Šnē, "Brāļu Kaudzīšu atcerei", Latviešu valodas kultūras jautājumi 25 (1989), 56.
- 22) Sal. L.Roze, Latviešu valoda pirms simt gadiem. "Pēterbugas Avīžu" sabiedriski politiskā leksika, Rīgā 1962 un V.Rūķe-Draviņa, " 'Pēterburgas Avīzes' un Krišjānis Barons", Zari-89 (Stokholmā 1984), 14-15.
- 23) V.Strautiņa, "Valodniecības terminoloģijas attīstība 19.gadsimta 50.-70.gados", Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi, Rīgā 1967, 103-121; Eiženija Peile, "Materiāli latviešu gramatikas terminoloģijas vēsturei 19.gadsimta pēdējā ceturksnī", LVU Zinātniskie raksti 60 (Rīgā 1967), 277-313; Sara Tulloch, Language Planning and the Development of Latvian Grammatical Terminology from the National Awakening to 1902. (Manuskripts).

- 24) "Vienreizējs paliek Stērstu Andreja lietotais termins paņēmiens (1880) un O.Krejera termins svīttriņa (1909)." Nodaļā "Interpunkcijas attīstība" 216. lpp. A. Blinkena terminu "paņēmējs" tur nemaz nepie-min.
- 25) Sīkākas ziņas par J.Nebokatu skat. Eesti biograafiline leksikon, Tartu 1926-1929, 335 un A. Kaak, Eesti kirjakeele ajaloo II, Tartu 1970, 314-315.
- 26) Par "laupāev" etimoloģiju arī Julius Mägi, Estnisches etymologisches Wörterbuch III, Helsinki 1982, 1250.
- 27) Arī savos daiļliteratūras darbos Kaudzītes Matīss centies vēlāk atbrīvoties no apkārtnes izloksnē pazīstamiem apzīmējumiem, ja tie atšķīrās no tiem, kas bija nostiprinājušies rakstu valodā. O.Čakars, salīdzinot "Mērnīku laiku" rokrakstos pirmos uzmetumus ar vēlākiem labojumiem un iespējajiem tekstiem, varēja konstatēt, ka autori īpatnējos dialektismus centušies aizstāt ar literārām formām, piem., mainot "revelus" pret "kūleņiem", "avenu" pret "aunu", "švelpienu" pret "svilpienu". Skat. O.Čakars, "Valoda brāļu Kaudzīšu romānā 'Mērnīku laiki'", LVU Zinātniskie raksti 53 (1969), 136.
- 28) Par pārmaiņām tradicionālajās sveicienu formulās skat. arī Velta Rūke-Draviņa, "Der lettische Gruss", In honorem Endzelini (Čikāgā 1960), 78-90.

Edite Hauzenberga-Sturma

PAR LEIŠIEM, LIETUVJIEŠIEM un LIETUVIEŠIEM

Baltijas Universitātē (1946-1949), kas toreiz bija baltiešu DP augstākā mācību iestāde Vācijā, gan universitātē, gan ikdienas gaitās izveidojās ciešāka saskare ar visu triju Baltijas tautu pārstāvjiem. 1948.g. sākumā tur bija arī Latviešu humanitāro zinātņu asociācija, kuras valodniecības sekcijas vadība bija uzticēta E.Hauzenbergai-Sturmai. Asociācija gatavojās izdot rakstu krājumu par rakstu valodas jautājumiem, un šādā sakarā aktuāls kļuva jautājums arī par terminoloģiju. Toreizējā uztveres dažādība labi atspoguļojas sarakstē starp E.Hauzenbergu-Sturmu (Vācijā, Hamburgā) un V.Rūķi-Draviņu (Zviedrijā, Lundā). Seit publicēti vēstulū fragmenti, kas skar terminus "leiši", "lietuvji" un "lietuvieši".

E.ŠTURMA 1950.gada 17.novembrī V.Draviņai:

Cienījamā Draviņa kundze,

/.../

Ar "leišu" jautājumu man jau bijušas gan darīšanas. Pirmais dzīvais leitis, ar ko Vācijas sākuma laikā bieži nācās tikties un ar ko runājām latviski, bija prof.A.Salis. Tad man tā problēma neradās, jo viņš runāja tikai par "leišiem" (un otrādi: šķendējās par mūsu moderno "Lietuvu", jo latviski esot "Lietava"!). Vēlāk, pēc kapitulācijas, dzīvodama uz laukiem Līneburgas silārē, abonēju Lībekas latv. avīzi - un nesapratu, kā Pērļupes jkdze kā korektore pieļauj "lietuviešus"! Aizrakstīju viņai - tad dabūju zināt, ka starp Lībekas leišu un latv. nometnēm un komitejām "leiša" dēļ, kas figurējis kādos rakstos, izcēlušies tik smagi diplomātiski sarežģījumi, ka īgaupiem bijis jāiet par starpniekiem un jānodibina miers! Kaut kas man tai laikā arī paskaidroja, ka diplom. attieksmē starp mūsu valstīm arī šis jautājums kādreiz bijis akūts, un tad mūsu ār. min. sākusī lietot vārdu "lietuvji". (Nezinu, vai tas tā tiešām bijis. Būtu jāpašķirsta IMM sējumi, kā īsti saukusies LLVienība: "lietuviešu" vai "lietuvju"?) Kad sabraucām Hamburgā uz BU atklāšanu, mani tālīn apstāja kolēģa Jōniks: kādēļ latvieši tagad sakot "lietuvieši" (ko viņš savā nometnē bija vērojis). Paskaidroju. Bijām viens prātis, ka lai nu kā ar tiem ļaudīm, bet valodu gan nevārtu pārkristīt par "lietuviešu valodu". Viņš mācīja lš. valodu maniem studentiem, un visus sēmeštrus lekciju

sarakstā pie tāfeles viņš lika rakstīt "Leišu valoda" (jo viņam skaitījās latv. mācības valoda), un vienu reizi gan kāds tumsonis to vārdu bija ar zīmuli izsvītrojis. - Es gan biju bailīgāka. Mācīdama latv. valodu lituāņiem, pašā sākumā viņiem noskaidroju šās lietas (un pūlējies arī iestāstīt, ka "leitis" lamu vārds nav - es tiešām arī tikai 1940/41.g. pirmo reizi dzirdēju, ka to tā var uztvert!) un mācīju, ka ir tikai "leišu valoda" un, rēķinoties ar aizspriedumiem, tai blakus "lietuvji", bet ka "lietuvieši" ir Lietuvas iedzīvotāji. Tā tad mēs auditorijā runājām - pāris gadu laikā gāja un nāca, nāca un gāja - ar īsti leitisku neizturību - pāris desmit cilvēku un pret to "leišu valodu" neviens netika protestējis - laikam jau agrākie klausītāji jaunatnācējiem paskaidroja.

Lai nu kā, man arī liekas, ka tas nožēlojamais aizspriedums pret nevainīgu vārdu ir jārespektē. Launuma sakne, jādomā, ir pierobežā (BU., piem., lielākais leišu jeb lietuvju nicinātājs bija prezidents prof. Fr. Gulbis - piekulinieks! - par "brōļukiem" vien aiz muguras savus kollēgas saukāja).

Tā jau arī manā Ainažu pusē igauņi skaitījās pēdējie, bet no tam, ka pastāvīgi runāja "tumšs !! kā igauņis", "skops kā igauņis" utt., vārds jau nav kļuvis sliktāks. (Pinnebergā dažs "pieklājīgs" latvietis arī lamājās: "Nu kā jau lietuvietis!") Un laikam tāpēc, ka pašiem igauņiem no šiem mūsu komplimentiem nav ne auksts, ne karsts. Leišiem jeb lietuvjiem turpretī, kā visā BU sadarbības laikā esam vērojuši, piemīt noteikti kollektīvs mazvērtības komplekss. Viņi vienmēr baidās nebūt pirmie, un sabiedriskos pasākumos, kur noteikti nav izredžu paspīdēt, vienkārši nepiedalījās. Bez tam arī, kā man taisni no lietuvju puses stāstīts, pierobežā faktiski bijis tā, ka latvieši uzskatīti par ko smalkāku un labāku un labilāki elementi centušies runāt un "turēties" latviski - tie tad saukti - kā pie mums "kārklu vācieši" - par "skerslatvīai"!

Pastāstīšu vēl vienu joku. Tai pašā mūsu Līneburgas lauku gadā dzīvojam kaimiņos ar prof. Mīkolu Bīržišku un ikdienas kopā pusdienojām ēiema viesnīcā. Runājām krieviski, un viņi arvien teica "rambuiju". Reiz es jautāju, kādēļ ne "ramuuu"? Tad B. kundze dziļi nosarka un atbildēja: "A BU pazbe ne odu gumec?" Es toreiz to vēl nesapratu, bet kad drīz pēc tam sapēmu

minēto informāciju no Lībekas, tad nopratu, ka tā ir smalkjūtība pret vēlamu smalkjūtību! Biržiškas arī cēlušies kaut kur Ventas krastos.

"Lietuvieši" man nu tiešām liekas tādi "nambuļugi". Protams, laikam Endzelīna ietekmē. Bet, vismaz DP dzīvē mēs būtu bijuši laimīgi, ja būtu varējuši visiem atšķirt tautību no pavalstniecības. Bija mums BL., piem., filozofijas profesors Strauch(a)s liet. sektorā - no Viļņas vai Kaunas univ. - vācietis un pie tam repatriants, pat ne Liet. pavalstnieks, bet tomēr lietuvietis. Tā sūdzas Krugļevska kundze, ka viņai iestādēs jāsaaka, ka viņa ir "latviete" - ja teiktu "krieviete", būtu liela skaidrošanās un iespējami pārpratumi. Un tādu jau ir diezgan. Lektors Šprings personīgā dzīvē ir vācietis (īsts DP-bēglis), iestādēm latvietis, utt. /.../

V.DRAVIŅA atbildes vēstulē E.Šturmai, 1950.gada 1.decembrī

Cienījamā Šturma kundze!

/.../

Par Jūsu pieredzējumiem ar "leišiem" lasīju ar lielu interesi. Jo vairāk tādēļ, ka, dažādās zemēs dzīvojot, mūsu uztvere arī valodas lietās var veidoties pavisam atšķirīga. Man liekas, ka pejoratīvā pieskaņa "leitim" radusies ne tikai robežu apgabalos, bet vispār visur, kur latvieši ikdienā satikās ar leišiem un kur bija abu valodu runātāji - arī, piem., Rīgā. Galu galā leitim, kas tikai no vārdnīcas vai gramatikas iemācījies, ka viņa "lietuvīs" latviski saucams "leitis" un "Lietuva" - "Lietava", nevar mosties nekāda doma par emocionālu niansi.

Ar Rīgas leišiem man bijusi saskare kopš bērnu dienām: mana tuvākā bērnības draudzene, kas dzīvoja mūsu mājā un ar ko tikāmies ik dienas, bija leišu tautības. Leišiem Rīgā bija sava pamatskola(s?) un ģimnāzija; es neatceros, ka kāds no šās ģimnāzijas audzēkņiem vai absolventiem būtu savu skolu dēvējis par "leišu"; tā tā nesaucās arī oficiāli. Arī viņi paši neviens nebija "leitis", bet "lietuvietis", un ja man sarunās kādreiz nejauši paspruka "leitis", tad viņi to smalkjūtīgi pārlaboja par "lietuvietī". Tikai universitātē, Endzelīna lekcijās, man tā īsti vajadzēja iemācīties, ka leišu vārdam latviešu valodā nav nekādas pejoratīvas nozīmes - un ne jau tikai man vien, arī daudziem citiem mūsu paaudzes Rīgas ģimnāziju absolventiem. Domāju, ka tā ir ne vien rīdzinieku valodas, bet arī paaudžu starpība - Endzelīna bērnībā un jaunībā laikam

tā nebija, un vēlākos gados profesoram saskare ar "tautu" bija ļoti niecīga.

Pret pašiem "lietuviešiem" no valodas viedokļa pēc mām domām taču nebūtu nekā ko iebilst: Latvijas austrumu daļā tādus sastop gan vietu vārdos, gan uzvārdos; arī -ieši paši par sevi nav sveši tautu apzīmējumos, kaut vai "vāciešu", "italiešu" utt. vārdos. Un tautību no pavalstniecības citos gadījumos nemēdzam izšķirt ar kādu piedēkļu variantu. /.../

Kārlis Draviņš

STABILIE SALĪDZINĀJUMI STENDES IZLOKSNĒ

Starp stabilajiem salīdzinājumiem Stendes izloksnē (Kursas ziemeļaustrumu daļā) lielu daļu veido vārdu kopas, kurās cilvēka izskats vai viņa rīcības veids raksturots kā tāds, kas atgādina dzīvnieka izturēšanos. 1)

Blakus kopapzīmējumam "lops" (piem., "dzīvo kā lops"), tajos parādās lauku sētā parastie dzīvnieki (suns, kaķis, zirgs, aita, auns, cūka, vepris; vista, gailis, cālis, tītars), retāk meža zvēri (lācis, vilks, lapsa, zaķis, sesks, lauva) vai savvaļas putni (pūce, stārķis, dzērve, čurkste). No dzīvnieku valsts plaši pārstāvēti ir kukaiņi un mazāki dzīvnieki (muša, sisenis, sienāzis, knislis, spindzele, uts, ērce, krupis, žurka, čūska). Tikai nedaudzos salīdzinājumos pieminētas zivis (rauda, asaris, silķe, brētliņa).

Runātājs katram dzīvniekam piedēvējis kādu tieši tam raksturīgu īpašību, piem., viltību lapsai, bailīgumu zaķim, netīrību cūkai, plātīgu lielīgumu gailim un tītarām, spēku lācim un lauvam, vai arī norādījis uz kaķa asajiem nagiem, garajām kājām dzērvei un stārķim.

Salīdzinājuma jēga ir izcelt cilvēka uzvedībā novirzes no normas, pamanot kaut ko tādu, kas pēc runātāja domām nav savienojams ar cilvēka cieņu un cilvēkam piederīgo izturēšanos. Pretstatījumā "cilvēks : lops" tādējādi paslēpta vērtības gradācija par labu cilvēkam un viņa "cilvēciskai" rīcībai. Tādēļ šādos salīdzinājumos par cilvēka uzvedību pārsvarā ir negatīva pieskaņa: smird kā sesks, danco kā sisenis, līž virsū kā ērce.

Turpretim reti stabilajos salīdzinājumos parādās augi. Ir gan darbīgā, kustīgā cilvēkā saskatīta zināma līdzība ar ūdenszāli, un meitas jaunības skaistums sasaistīts ar rozi vai puķi vispār, bet tādu piemēru ir maz. Toties daudz biežāk salīdzinājumā parādās lauku sētā ikdienā lietojamie darba rīki un ierīces, piem., muca, baļļa, maiss, katls, šķipele, ķipis, spainis, bumba, lāva uc.

Pavisam nedaudzos piemēros nevis cilvēks, bet kāda dabas parādība vai konkrēts priekšmets salīdzināts ar kaut ko no dzīvās vai nedzīvās dabas, piem., lietūs gāž kā ar spaiņiem, asaras birst kā zirņi, naudas (daudz) kā dubļu vai spaļu.

Salīdzinājumos kāda vienam indivīdam raksturīga īpašība var būt sasaistīta arī ar zināmu cilvēku grupu: tajos neatrodam gan tiešas norādes uz kādu aroda grupu, bet toties ir labs skaits stabilo salīdzinājumu ar norādi uz zināmu tautību. Visbiežāk tādā sakarā parādās citu tautību cilvēki, kurus stendenieki bija iepazinuši tiešā saskarē un kuri ar savu izskatu vai raksturu atšķīrās no viņu tradīcijām. Tādi ir čigāni, kas ievēroti kā veikli un kustīgi ļaudis (lukns kā čigainis). Žīdi iepazīti galvenokārt kā tirgotāji (dzīvo kā brāļi, rēķinās kā žīdi, pēc naudas kā žīds, blēdīgs kā žīds, melš kā žīds) vai arī viņu reliģisko un atšķirīgo sadzīves paražu dēļ (skaita pātarus kā žīds, buriņa kā žīds, ēd (cepuri galvā) kā žīds, prasa ceļu kā žīds, pazudis kā žīds pa Miķeļiem). Spriedumi par leišiem balstās visvairāk uz novērojumiem par ubagiem baznīcas priekšā (dzied kā leišu nabags, nomūrējies kā leitene, tāds kā leitis). Vienā piemērā sastopam arī salīdzinājumu ar "mori", raksturojot kāda cilvēka neparasti tumšo ādas krāsu.

Dažās stabilajās vārdu kopās ietilpst vārds, kura īstā nozīme nebija vairs skaidra arī vecajiem stendeniekiem; ārpus šā konteksta vārds arī netika lietots. Piem.:

melnš kā loģis (*luo:ģs*), tievs kā žņēbe (*žņē:b*),
tievs kā mēzekls (*mēzekls*) vai - par neparastu
apģērbu - izģērbies kā korniņš (*kornīš*), izģērbies kā podžiņš (*pōdžiš*) .²⁾

Jādomā, ka vārda aptumsusi pamata nozīme liecina par šāda izteiciena lielu vecumu. Forma, kaut runātājam vairs nebija izprotama, tomēr varēja saglabāties kā neatņemama sastāvdaļa automātiskā sastingušā izteicienā. Savukārt modernāka laika liecinieks ir dārdzības salīdzinājums ar aptiekas zālēm: dārgs kā aptieķis.

No formas viedokļa atzīmējams atskaņu izmantojums, kas dažos stabilos salīdzinājumos piešķir tiem rotaļīguma elementu un palīdz arī atmiņai. Šādu piemēru gan nav daudz:

mulķis kā pulķis
melnš kā velns (*mēlls ka vēlls*)
puišelis kā maišelis
tieviņš kā matiņš (*tiēvīš ka matīš*)
cilvēki mirst kā lapas birst,
tāpat arī humoristiskajos jautājumos un atbildēs, kas

apvienoti ar "kā" :

kā tavs vārds? - kā sloš/u/ kāts!

kā tevi sauc? - kā govi slauc!

Asociācijas ar dzīvajā un nedzīvajā dabā novērotajām lietām un parādībām liecina par latviešu aso novērošanas spēju un ironiski kritisko noslieci, trāpīgi raksturojot ne tikai kāda cilvēka izskatu visumā (piem., resns kā muca, apaļš kā ronis, nobarojies kā vepris, spangains kā lācis), bet arī ķermeņa atsevišķo daļu izskatu (deguns kā ķipsis, galva kā spainis, mute kā vārstulis, nagi kā šķipeles, zobu kā redele, kājas kā dzērvei, rokas (notriektas) kā kuņ(as)kājas uc.).

Par to, cik daudzi un cik bieži šādi stabilie salīdzinājumi dzirdami valodā, jāsaka tas pats, kas par frazeoloģismiem vispār. Tas stipri variē atkarā no runātāja individuālā rakstura. Šādi salīdzinājumi labi iederas dzīvā, sulīgā stāstījumā, emocionāli iekrāsotās sarunās, kad runātājs pieminēto personu vai situāciju grib parādīt spilgti gleznainās ainās.

Dažs salīdzinājums droši vien palika kā izolēts gadījums tikai viena kāda runātāja valodā kādā noteiktā vietā un laikā; šeit savāktie stabilie izteicieni pieder pie stendenieku vecākajā paaudzē daudzkārt lietotiem. Jāpatur arī prātā, ka daži salīdzinājumi biežāk tiek attiecināti uz sievietēm, citi uz vīriešiem. Piem., "viltīgs kā lapstēviņš" parasti teikts par vīrieti, "nikna kā pūce" par sievieti, turpretim "zied kā roze" - par jaunu meiteni.

Pēc formālās struktūras stabilos salīdzinājumus iespējams sašķirot 3 galvenos tipos - pēc tā, pie kādas vārdu šķiras pieder sākuma vārds salīdzinājumā, proti, tas, ko salīdzina ar kaut ko citu. Par salīdzināmo saikli parasti izmantots "kā", retumis "tā kā" : dzīvo kā pa miglu, iet tā kā mietu norijis.

I. Skaitliski mazākā grupa veidota pēc formulas

$$A_{\text{subst}} = B_{\text{subst}},$$

pie kam abi substantīvi stāv nominatīva formā.

m u l ķ i s kā pulķis

m e i t a kā roze, kā plūme, kā spindzele, kā sie-
na tupesis, kā lāva

v í r s kā lācis, kā lāva, kā stabs, kā knislis, kā
sienāzis, kā krūpiņš
p u i š e l i s kā maišelis
m u t e kā cūkspannis (= cūkspainis), kā cūksile, kā
vārstulis
v a i g i kā uguns, kā rozes, kā puķes
ģ í m i s kā mēness
g a l v a kā spannis
d e g u n s kā ķipis
z o b i kā redele
s i r d s kā akmens
r o k a s (aukstas) kā ledus, (netīras) kā kuņķājas
(= kuņas/kuces kājas)
n a g i kā šķipeles
p ē r i e n s kā lietus
r u d z i kā niedres, kā kārķli, kā mežs.

Šās nodaļas apakšgrupu veido salīdzinājumi, kuru otra-
jā daļā stāv substantīvs datīvā (ar piederības nozīmi):

z o b i kā vilkam
a c i s kā divrubuļu aitam
ģ í m i s kā brētliņam
k ā j a s kā dzērvei, kā storķam (=stārķim)
s p ē k s kā lāčam, kā velnam, kā vaļmākam
nav tikdaudz p r ā t s kā cālkājā gaļa.

II. Otra plašāka grupa ir salīdzinājumi, kuru pirmajā
daļā stāv adjektīvs

A_{adj} = B_{subst}

Pēc satura adjektīvs norāda lielumu (mazs, liels), for-
mu (apaļš, tievs), krāsu (melns, balts, bāls, sarkans,
dzeltens, sirms), kādu citu īpašību vai jūtu stāvokli,
un salīdzinājuma pretējā pusē atbilstošais substantīvs
ir apzīmējums kādam radījumam, kam pieminētās īpašības
ir sevišķi raksturīgas. Īpaši daudz variantu ir krāsu
apzīmējumiem "melns", "balts" un "sarkans"; bez tam Sten-
des izloksnē "melns" nozīmē arī "netīru", un "balts" -
"tīru". Sarkanā dažādās nianšes (ar norādi uz uguni, uz
asinīm, brūkleni utt.) atkarīgas no tā, uz ko šo krāsu
attiecina.

Adjektīva funkcijā šās grupas salīdzinājumos parādās arī
vairāk vai mazāk adjektivējušies divdabji, piem., "izdi-
lis", "izsutis", "izlaidies".

m a z s kā knislis, kā ķrupis, kā krūpiņš

l i e l s k ā zirgs
 a p a ļ š k ā bumba, k ā muca, k ā ronis
 r e s n s k ā mūca, tā k ā māliem piemests
 b a l t s k ā kauls, k ā sniegs, k ā piens, k ā piena
 kunkulis
 b ā l s k ā kaļķis, k ā krīts, k ā līķis, k ā nāve
 m e l n s k ā velns, k ā piķis, k ā katla dibens, k ā
 spelte, k ā darva, k ā sūdbambals, k ā loģis (ka
 luō:ģs), k ā rušķis, k ā moris
 d z e l t e n s k ā vasks, k ā sviests, k ā mironis
 s a r k a n s k ā biete, k ā uguns, k ā asens, k ā zemene,
 acis sarkanas k ā raudai
 s i r m s k ā sesks
 t u m š s k ā ellē
 s a l d s k ā medus
 a u k s t s k ā pagrabs, k ā suņstallis (= suņu būda)
 k a r s t s / s u t ī g s k ā pirtī
 i z s u t i s k ā balziens (balzēns)
 c i e t s k ā kauls, k ā akmens, k ā krams
 m ī k s t s k ā pūpēdis
 p l ā n s k ā papīrs
 (kalsns) k ā caur žogu izrauts
 t i e v s k ā mēzekls, k ā žņēbe; tieviņš k ā matiņš
 t a i s n s k ā miets
 v e c s k ā tā pasaule
 l u k n s k ā čigainis (= čigāns), k ā čigaiņa pātega
 s t ī v s k ā rags, k ā vecs zirgs, k ā steberis
 s l a p j š k ā mērkā, k ā šurks (= žurka)
 s a k a l t i s k ā siens, k ā tabaks, k ā bute
 s ī k s t s k ā siksna, k ā piepe, k ā činkstala
 d ā r g s k ā aptieķis
 p i l n s k ā meniķis
 r i k t ī g s k ā Piltenes bezmērs
 p i n k a i n s k ā lācis
 n i k n s k ā velns, k ā pūce
 n e j a u k a k ā ragana
 b a i l ī g s k ā zaķis
 b l ē d ī g s k ā žīds
 n e n o v ē l ī g s k ā velns
 g u d r s k ā lapštēviņš
 n ī g r s uz kaušanas k ā čigainis
 c i m p e r l ī g s k ā veca meita
 i z g r i b ē j i e s ēst k ā vilks
 n o b a r o j i e s k ā vepris

n o m ū r ē j i e s k ā leitene
 p i e p ū t i e s k ā pūslis
 u z p ū t i e s k ā kņupis
 p i e d z ē r i e s k ā lops
 i z d ī l i s k ā kaulkambaris (*kāulkaammurs*)
 i z l a i d i e s mutē k ā vēršelis pautos.

III. Stabīlo salīdzinājumu ievada verbs, kam k ā sa-
 līdzinājuma otra daļa atbilst substantīvs:

A = B
 verbs subst

Verbos visplašāk pārstāvētas ir divas nozīmju grupas:

1) stāvokļu un kustību verbi (tup, stāv, gul, iet,
 skrej, staigā, streipulo, kustas, lokās, grozās, lien
 virsū)

un

2) runas verbi (runā, bļauj, melš, burina, smilkst),
 visbiežāk ar nievīgu pieskaņu, piem., par pārāk skaļu,
 nepieklājīgu bļautīšanos vai nesakarīgu plāpāšanu.
 Par salīdzinājumiem, kuros ietilpst "dzīvo", jānorāda,
 ka Stendes izloksnē "dzīvot" var nozīmēt arī to pašu
 ko "strādāt, darboties". Salīdzinājumos verbs visparas-
 tāk stāv tagadnes 3.personas formā. Saskaņā ar latvie-
 šu valodas sintakses īpatnībām tagadnes forma "ir" pa-
 راستi netiek minēta: (kāds ir) pēc naudas kā velns pēc
 dvēseles, (ir saspiesti) tā kā silķes mucā, nauda (ir
 tādā daudzumā) kā dubļi, kā spaļi, kā velnam pelavas.

Citi piemēri:

asaras b i r s t k ā zirņi

b ļ a u j k ā ēzelis

b u r i n a k ā žīds

krūtis č ī k s t k ā ermonikas

č u b i n ā s k ā pašpāris

d a n c o k ā sisenis, k ā aunelis

d ī d ā s k ā gailis uz sūdčupas

d z i e d k ā leišu nabags

d z ī v o k ā pa miglu, k ā lops, k ā čurksnis dūmos,

dzīvo k ā brāļi, rēķinās k ā žīdi, dzīvo k ā bez na-
 giem

ē d k ā zirgs, strādā k ā gailis, ēd (cepuri galvā) k ā
 žīds

ē d a s virsū k ā vellamāte

lietus g ā ž k ā ar spāņiem

g r o z ā s k ā gailis uz sūdčupas

g u l k ā maiss, k ā hosists, k ā nomiris, k ā beigts, k ā

nosprādzis, gul a vaļām acīm kā zaķis
ie k n ā b ā j i s kā cālis
ie t kā sapīts, kā aizmidzis, kā izrūnīts, kā smērēts,
kā pa taukiem, kā pa tēva kāzām, tā kā mietu no-
rijis, iet kā piķis no rokas, lasīšana iet kā pa
celmiem

a i z g ā j a kā pēc nāves, kā deviņš
i z n ī k s t kā rīta rasa
i z p u t ē s kā siekala
k u s t a s kā ūdeņa zāle
l e c acīs kā pūce
l i e l ā s kā gailis uz sūdčupas
l ī p kā piķis
l ī s t kā pa Jāņiem
l ī ž virsū kā miegs
l o k ā s kā čustīgš
l u n c i n ā s kā čigainis
m a i s ā s kā piektais ritenis
m e l š kā žīds, kā lops
cilvēki m i r s t kā lāpas birst
m ū k kā žīds no krusta
m u l d kā piedzēris
p i ņ a s kā vista pa pakulām
p l ā t a muti kā asaris uz sausuma
p l ā t ā s kā rūsa, kā tītars, kā gailis
p l i j a s virsū kā miegs, kā nāve, kā melna nakte,
kā melns mākonis, kā velns, kā nelabais, kā ērce
p r a s a ceļu kā žīds
r u n ā kā bērnš, kā no grāmatas
s i t a s kā pliks pa nātrām
s k a i t a pātarus kā žīds
s k a t ā s kā zirgs pēc auzām
s k r e j kā traks, kā dulls, kā negudrs, kā vējš, kā
velns ar vējlukturi, kā vējš skrej, kā miets at-
dušas
s m i l k s t kā suns
s m i r d kā sesks, kā lops, kā maita
s t a i g ā kā sapīts
s t ā s t a kā mācītājs, kā no kanceles
s t ā v kā stabs, kā miets, kā mēms
ēd kā zirgs, s t r ā d ā kā gailis
t a i s ā s kā veca meita
u z s k r i e s kā kobiņi (= vardulēni) uz sēkļa
t r e i p u ļ o (=streipuļo) kā piedzēris

t u p k ā c i n i s
v ā r ā s k ā p u t r a s k a t l s , k ā p i ķ k a t l s
v e l k a s k ā u t e u z t i e s u
m e i t a z i e d k ā p u ķ e .

NORĀDES

- 1) Ziņas attiecas uz šā gadsimta pirmo pusi. K.Draviņa atstātos materiālus sašķirojusi V.Rūķe-Draviņa.
- 2) Kā visās tāmnieku izloksnēs, arī Stendē garie pat-
skaņi neuzsvērtā stāvoklī saīsināti, īsie atkrituši,
ir 2 pamata intonācijas (stieptā un lauztā) un jau-
ni tipi, kas radušies, nākamajā zilbē patskanim zū-
dot. Sīkāk par stendenieku izloksnes fonētiku skat.
K.Draviņš & V.Rūķe, Laute und Nominalformen der Mund-
art von Stenden I, Lundā 1955.

Emma Medne

DEMINUTĪVI ĢERU IZLOKSNE

Ziemeļvidzemē, toreizējā Ģeru pagastā agrāk¹⁾ turienieši bijuši visai skopi ar mīliem vārdiem; kaunējušies un vairījušies tos taisni izteikt. Kautrējoties, vīrs sievu reti kad uzrunā mīlināmiem vārdiem, bet saka vienkārši: *siēva, gāda puzden! vai siēv, iēsīm nu pe miēr!* (t.i. gulēt). Vīri, tikai ie baudījuši reibīgus dzērienus, kļuva atklātāki un tad dažreiz teica: *siēvino, nacu, kuō es tev atnes!* (un pasniedz konfektes vai kādu dāvanu). Kad veči bija sadzērušies, tad varēja sacīt arī *ruōžālit, neķīvejes nu, ka es i drusk iēmetes!* Starp mīlinājuma vārdiem Ģeros dzirdēti "zīlīte": *man zīlit, nacu sanem, kuō es tev nuōpiķ, arī "kaķītis": manu kaķit, kuō nu glāūdes klā, laķkam grib, lai klāt ņem gulet, un "dūjiņa": ak tu man dūjin, tu ar māja!* (kad ilgi gaidījis savu sievu vai līgavu mājā). Sievu ar sīku, mazu augumu vīrs var dēvēt arī par "pūpulīti": *es jāū tād pūpulit apprecej - tād mazin un sīcin siēvin; manc pūpulis gan nejāūda man maķs preti celt* (t.i. pacelt labības maisu, kad jāved klētī vai uz dzirnavām malt).

"Līgava" vecajiem ģeriešiem bija svešs vārds. Runāja par "brūti", kādreiz jokojoties teica arī *brūtenc*, vai arī "cibītis": *manc cibic nāk! cibito, iēsīm mēs vien riķ izlaist (= izdejoj), "žūbulītis": žūbulic nāk, jā-iēt preti, kādu reizi pat "sirdspukīte": siēcpukit, nacu līz uz baļl! siēcpukit, neskaītes uz manim, es jāū nav tik ļāūnc!*

Arī grūta slimība un ilga uz gultas gulēšana dažreiz atraisīja vīra jūtas: (pateicoties sievai par gādīgo kopšanu) *siēvi, kas ta tuō tev atmaksas, ka tu man kuōp?*

Tāpat arī sieva vīru parasti sauca vārdā, tikai retumis izraugoties deminutīvo formu: *vīrino, nacu paliz tuōver panest!* Jokojot sieva dažreiz dēvē vīru arī par "mīlīti" vai "vecīti": *vīrin, tu manc mīlic! vecito, tā tok netēre man priēķš šķiņķim nāūd!* No mīlinājuma vārdiem vīram gadījies atzīmēt "runcīti", "putniņu" un "buksīti": *nacu manc ruñcit, es tev paglāūdiš, nacu paduse iēķša! tu jo nu, putnin, tālak netik ka kruōgu! buksit, brāūksim ab div tiķgu!* Vienreiz ievērots arī "tipsītis": *ak tu manc tipsit, ku ta tu šuode tik ilg bij ļāūka!*

Arī meita, citiem pastāstot par savu līgavaini, sacīja vienkārši: *brūganc man izvīzināj pa pīrmu sniēg!* Tikai jaunākos laikos dzirdēja arī "draudzīga" vārdu: *manc draūžinc būs šuovakar man preti uz ceļ.*

Toties daudz brīvāk deminutīvi un citas mīlinājuma formas parādījās sarunās ar maziem bērniem. Tā, piem., māte mīli pasauc bērnu: *bērino, mīlito, nacu šurp! dēlino, skrej nu luōpim preti, škates, ku viņ iēnākuš labiba!* (raidot projām bērnu, kas traucē darbu, maisoties pa kājām) *meitino, nekave vis man daīb!* Arī "mazulis" un "brēkulis" mātes mutē visbiežāk ir deminutīvajā formā: *ak tu mazulit, kuō tu viēnc kaūmari dar? brēkulito, stāv nu klus, dabus tok ēst!* Mazajam bērnam veltīti arī dažādi mīlie vārdi, saucot viņu par "kaķīti", "pincīti", "tipsīti", "bucīti" (ja tas ar galvu atdarina badīšanos), "topsīti", "zīlīti": *mazo kaķit, kuō ta gribes? man piūcīt, nac es atģērpš!* (vakarā bērnu noģērbjot), *bucīt, kuō tu nu man bukst! tipsīt, nerāld vis, še bōmb! iēsīm topsīt mudīg gulet! iēsīm nu ,maza zīlit, māja pruōm!*

Arī mazais bērns, māti mīlojot, sauc: *mūmmito! māmino! māmit! māmito, māmito, kā sāp kājins!* Tomēr senākos laikos visai parasts bija dzirdēt vienkāršo "māte!" uzrunā no (mazliet jau paaugušos un vecāko) bērnu puses, piem., *māte, māte, es tev palizeš ragavins pavilkt! māt, es tev usklās deķit vīrsu, lai tu pa nakt nenuōsaļst* (saka dēls savai sirmajai māmuļai).

Visumā par deminutīviem var teikt, ka ar tiem ģerieši apzīmē vai nu kaut ko mazu vai arī mīlu un tuvu, un tas attiecas tiklab uz personām, kā arī uz dzīvniekiem un nedzīvām lietām. Piem., par vecu, bet mīlu brāli teikts *brālit, tu tok viē'nād man aplūka, ka ne'viēnc vaī man nerēz.* Tāpat arī par pieaugušu māsu, mīli runājot: *man bi māsins adbrāukus ciēma; es gulej pilseta pe māsins pa nakt.* Vēl mīlāk (par pieaugušu) māsu skan: *man māsulic vāš, jābrāuc lūkat.* Turpretim neitrāls apzīmējums ir forma ar -ēns: *manc māsēnc šuōde aizgāj citim siēvēšim lēz uōgot;* bez tam šo formu izloksnē lieto kā apzīmējumu māsas vai brāļa bērnam: *man māsēnc bi atnācs un stāsti, ka brāls ēsot stīpš vāš.* Ar vieglu nievājuma pieskaņu atzīmēta arī "māšele", bet tā nešķiet vecs ģeriešu vārds.

No dzīvnieku vārdiem deminutīvā formā bieži gadījies dzirdēt "zirdziņu", gan stāstot par kumeli un vecu zirgu, gan mīli uzrunājot zirgu : *tas mums vēc zīrīnc, nevar vaļ mudig brāukt; ej nu viē, zīrīn, mudīgak, ka tiek māja!* Turpretim par neglītu zirgu (ar līkām kājām vai neveiklu gaitu) kāds uzsauc savam kaimiņam, garām braucot: *kāc tev zīrīgels, vai labak nevarej izāūzinat!*

Kaut arī deminutīvi biežāk lietoti no dzīvu radījumu nosaukumiem, tomēr ģeriešu izloksnē tādu netrūkst arī, apzīmējot ikdienā parastos priekšmetus, īpaši, ja tie mazi, niecīgi vai arī ļoti veci, ilgi lietoti. Tā, piem., abrai vai ķernei nemaz nav jābūt mazai, bet lielāko mūža laiku lietotai, lai to dēvētu par "abriņu" resp. "ķernīti": *tā te abrin gan ir mums ilg; ka ķernīt bij vel jāūn, ta varej kād piēcmārcin sviēkst glabat iēkša.*

Kā rāda jau augšējie piemēri, Ģeru izloksnē deminutīvus darina ar -inc, fem. -in vai -ic, fem. -it: *kalninc, zīrīnc, tīrīnc, mājin, māsin, sīksnin; brālic, kālic, upīt, zemīt.*

Ar šādu pašu -inc, fem. -in veidoti arī adjektīvu deminutīvi; tādi atzīmēti no "mazs", "sīks", "smalks", "īss", "sausss", "slapjš", "dumjš" un visbiežāk attiecināti uz mazu bērnu: *mazinc, (arī par mazu sunīti) mums sunic vel mazinc, nemāk vel luōps plēst; bērinc piēzims tik sīcinc, ka vaļ sīcinaks nevarej būt; puķkin ir gan āūguma smalcinc, bet stiprs, nekad nāv bīs vāš; tai liēpinai ir smalcins lapins, tapeč ka švaka zeme āūguš; atnes man tuō īksino grābekit šurp! a īksin vaļzin nevar sasiēt sluōt (teikts par mēžamo slotu, ko taisa no bērzu žagariem un sien ar kaņepāju vai pakulu valgiem); mas bērinc un sāūsinc (=kalsns, sīka auguma), vai ta tas var kuō apēst; Ruōžin (uzvārds) jāū viē nād stāvej tāc sāūsinc, kaņer ātr viē nuōmir; bērinc slapinc, jāliēk sāūs drēbit klā!, bērī, tu tok vel duminc, nemāk sanēmt mahtins ruōka.*

Deminutīvi ar -ele nav parasti Ģeru izloksnē, toties raksturīgi ir biežie atvasinājumi ar -ēns: tā darina gan nepieaugušu dzīvnieku vārdus, piem., *telēnc, guōtēnc, vērsēnc, bullēnc, kaņēnc, cālēnc, pīlēnc, gailēnc, vepēnc, cūcēnc*, gan arī cilvēku vārdus: *meitēnc* ("meitene"

nav izloksnes vārds!)), un formas no vairākiem kristībvārdiem, piešķirot tiem vieglu niecinājuma pieskaņu: *Krišenc, Trūtenc, Bērtenc, Aņņenc, Jūlenc, Esterenc*.

Bērnus, pusaudzus un reizēm arī pieaugušos kristībvārdus sarunās bieži saīsina resp. pārveido arī citādi, piem., (vīriešu vārdus): *Jaņcs (= Jānis), Pēks, Pēka (= Pēteris), Ježks (= Jēkabs), Jūls (= Jūlijs), Āds (= Adams), Kriš (= Krišjānis), Eds (= Eduards), Prāds (= Alfrēds), Āūzs (= Augusts)*;

(sieviešu vārdus, pārvēršot tos vīriešu dzimtes formās): *Mačcs (= Maija), Griēts (= Grieta), Iēcs (= Ieva), Katrs (= Katrīna), Kaļls (= Karlīna), Krists (= Kristīna), Mars (= Marija)*.

Deminutīvās formas visbiežāk gadījies dzirdēt divos locījumos : nominatīvā un uzrunas locījumā - vokatīvā, piem., bērns mīļi lūdz tēvu: *tētino, istaīš nu man vāģišim asit!* vai stāstot, ar nožēlu: *kāūt kās kustons, vai kašs vai, tas i nīkulic, kas tā lāgs neaūg*.

NORĀDES

- 1) Ziņas attiecas uz šā gadsimta četrdesmitajiem gadiem un pamatos ir atbildes uz toreizējā Latviešu valodas krātuvē izstrādātajām aptaujām par deminutīviem dažādās latviešu izloksnēs.

Aija Janelšņa-Priedīte

DIE SPRACHE UND DAS SOZIALE UMFELD IN DEM ERSTEN
SCHWEDISCHLEHRBUCH DER UNIVERSITÄT IN RIGA AUS DEM
JAHRE 1939

Wenn man heute ein Sprachlehrbuch zusammenstellt, fragt man sich als erstes, um welche Zielgruppe es sich handelt, ob die Lernenden Anfänger sind, oder ob sie schon gewisse Sprachkenntnisse mitbringen. Zweitens fragt man sich, wie alt die Lernenden sind, und ob sie schon allgemeine grammatische Kenntnisse haben. Wichtig ist auch das Verhältnis zur eigenen Muttersprache, ob in dieser nur die Umgangssprache oder stilistisch differenzierte Sprachschichten beherrscht werden. Drittens ist auch das Tempo in dem die neue Sprache erworben werden soll wichtig, ob es sich um einen intensiven oder langsamen Unterricht, oder um einen Hobbykursus handelt, sowie auch ob das Lehrbuch für Selbststudium gedacht ist und zuletzt, aber nicht weniger wichtig, zu welchem Zweck die Lernenden die Sprache erwerben wollen. Ob es sich um Tourismus handelt, wobei man mit begrenzter Thematik und Grammatik zurechtkommen kann, oder ob die Lernenden sich im entsprechenden Land niederlassen möchten, und somit mit dem täglichen Leben konfrontiert werden sollen, oder ob sie aus beruflichen Gründen ihre Kenntnisse innerhalb eines bestimmten Fachbereiches erweitern möchten, eine Fachsprache erwerben wollen.

Der Lehrer oder die Lernenden greifen wiederum, nachdem sie ihre Bedürfnisse des Spracherwerbs fixiert haben, das aus dem breiten Angebot heraus, was ihnen am besten zusagt. Das gilt aber nur für die Sprachen, die einen internationalen Status haben, bei den anderen muß man sich oft mit dem zufriedengeben, was der eine oder andere Autor aus eigener Initiative zusammengestellt hat. Ein Beispiel der zweiten Gruppe bildet das erste und bis heute einzige Schwedischlehrbuch der Universität in Riga aus dem Jahre 1939¹.

William Freij

*

ILUSTRĒTA

ZVIEDRU VALODAS LASĀMGRĀMATA

ar zviedriski-latvisku

un latviski-zviedrisku vārdnīcu

un tulkošanas

vingrinājumiem

*

RĪCĀ 1939

LATVIJAS UNIVERSITĀTES STUD. PAD. GRĀMATNĪCA

Der Autor des Buches ist der schwedische Gymnasiallehrer William Freij² (1906-?), der zwischen 1937 und 1940 Lektor der schwedischen Sprache an der Universität in Riga war. Freij hat 1938 eine Grammatik der schwedischen Sprache herausgegeben, die er 1939 mit einem Lehrbuch ergänzt hat. Im Vorwort des Lehrbuches gibt er folgenden methodisch-didaktischen Hinweis, daß es empfehlenswert sei zuerst die Grammatik zu lernen und dann die entsprechenden Lesestücke, um sich anschließend den Übersetzungsübungen widmen zu können. Ein Beispiel des klassischen Sprachunterrichts.

Studenten der Universität in Riga sind eindeutig die Zielgruppe des Lehrbuches, und Lernziel, die am Ende des Buches beigefügten schönlitterären Texte lesen und übersetzen zu können.

Es wird vorausgesetzt, daß die Lernenden alle Grundbegriffe der allgemeinen Grammatik beherrschen. Nirgends wird aber auf kontrastive Züge der schwedischen und lettischen Sprache eingegangen. Erstaunlich ist dagegen, daß der grammatische Teil moderner und übersichtlicher erscheint als der, der in Sprachlehren noch in den fünfziger und sechziger Jahren in schwedischen Gymnasien gebraucht wurde. Vielleicht ein Hinweis darauf, daß in dem Augenblick als man gezwungen wird die eigene Muttersprache als Fremdsprache zu betrachten, man ganz besonders darauf achten muß, daß die Selbstverständlichkeit der Sprache des Muttersprachlers in erfaßbarer und verständlicher Form fixiert und strukturiert wird.

Obwohl Freij sich an die Normen der schwedischen Schriftsprache hält, weist er schon sehr früh im Leseteil des Lehrbuches darauf hin, daß es in der gesprochenen Sprache (S.32-33) viele Abweichungen davon gibt, die auch von manchen Autoren schriftlich gebraucht werden. Auch im grammatischen Teil weist er darauf hin, daß die Hilfsverben *skola*, *hava* und *bliva* im Präsens vereinfachte Formen haben (z.B. S.36, 37, 43). Ein Hinweis auf Freijs Verständnis für Sprachentwicklung.

Der größte Unterschied zum heutigen Grammatikgebrauch des Schwedischen, zeigt sich in der konsequenten Verwendung der Pluralformen in der ersten und dritten Person der Verben im Präsens und bei vielen

starken Verben auch im Präteritum. Bis auf einige veraltete Formen z.B. bei den Zahlenwörtern *aderton* statt *arton* (27), bei den Verben *taga* statt *ta* (30), *bedja* statt *be* (51) oder einige heute kaum gebrauchte Präpositionen *medels(t)* oder Konjunktionen *icke blott*, *alldenstund*, *enär*, *såframt* oder das Hilfsverb *pläga* (51), weist der grammatische Teil kaum nennenswerte Veränderungen zum heutigen Schwedisch auf.

Im Textteil weicht der Sprachgebrauch, abgesehen von den Pluralendungen der Verben, meistens in der Lexik ab. Man betont das Wort *landsmän* (Landsleute), man spricht von *de ädla djuren* (den edlen Tieren) (16), von *förnäma gator* (vornehmen Straßen) (20), als Briefabschluß wird *utmärkt högaktning* oder *vördsamt* (mit ausgezeichneter Hochachtung oder Hochachtungsvoll) (22) empfohlen. Der Gebrauch der Verben *mätte* och *änna* in den Sätzen *Eskilstuna mätte ha väckt ditt intresse* (E. müßte dein Interesse geweckt haben) (34), *vi ämnar resa till Sverige* (wir beabsichtigen nach S. zu fahren) (35), klingen recht hochtrabend. Der Polizist heißt in Freijs Buch noch *en poliskonstapel* (heute: polis) (37), statt *hans syster* (seine Schwester) heißt es *dennes syster* (37), man geht zur *droskstationen* (heute: taxistationen) und bestellt einen *taxameterbil* (heute: taxi) (39), das Gespräch *klingar inte svenskt* (heute: låter inte svenskt) (39) und es ist *älskvärt att möta någon* (heute: trevligt/rart att möta någon), der Ober wird *vaktmästaren* (heute: kyparen) genannt (42), man hält *rådplägnings och tillbringar aftonen* (heute: man diskuterar och går någonstans på kvällen) (48), auf der Straße sind *fotgängare och åkdon* (heute: gående och biltrafik) (59).

Dagegen weist der Textteil erhebliche, vor allem soziokulturelle Unterschiede zum heutigen Schwedisch auf. Jeder wird wohl von nostalgischer Sehnsucht nach "den alten guten Zeiten" überfallen, als er von Preisen wie Straßenbahnfahrtschein für 15 oder Busfahrtschein für 20 Öre liest.

Die ersten 27 Lesestücke sind als Beispiele des grammatischen Teils zu sehen. Obwohl man sich über die Progression der Grammatik und Lexik dieses Buches streiten kann, vermittelt es immerhin in konzentrierter Form sehr viel landes- und gesellschaftskundliche Information über Schweden. Die Dialoge mögen

einem Leser von heute unmöglich erscheinen, aber sie entsprechen sicherlich der Realität von 1939, wie damals Dialoge mit gebildeten Schweden verlaufen konnten. Es ist die Rede von der Staatsform, vom Königshaus, von berühmten schwedischen Dichtern und Malern, aber es gelingt Freij immer wieder Sätze der Umgangssprache unterzubringen, was sicherlich den praktischen Wert des Lehrbuches erheblich erhöht hat.

Im Vergleich zu heute fallen nicht nur die fast hochstaplerisch erscheinenden kulturellen Texte auf, sondern auch die sozialen Veränderungen des Sprachgebrauchs. Es wird gesiezt (12), und das duzen - *lägga bort titlarna* (52) - ist nur nach einer gewissen Zeit möglich. Bei der Anrede von Fremden wird die Ansprache in dritter Person als Norm betont, z.B. im Zoll *Är det här herrarnas väskor* (sind diese die Taschen der Herren) (38) oder das Hausmädchen *I morgon skall jag själv väcka herrn* (morgen werde ich den Herrn selbst wecken) (12). Die Dialogpersonen sprechen einander mit dem Nachnamen an - *Men du, Bērziņš, kanske hellre vill höra någon konsert* (aber du, Bērziņš, willst vielleicht lieber ein Konzert hören) (50) - und *ni* - *Ni kommer säkert att bli belåten* (Sie werden sicherlich zufrieden sein) (51). Nur bei untereinander weniger bekannten Gesprächsteilnehmern unterschiedlichen Geschlechts wird auch der Titel *fröken* und *herr* - *Nej, fröken S., det är inte nödvändigt* (Nein, Fräulein S., das ist nicht notwendig) (51), *Är det absolut nödvändigt ..., herr Ozols?* (Ist es denn absolut notwendig, Herr Ozols?) (51) - gebraucht.

Das Hausmädchen - *hembitråde* (12) - wird als eine Selbstverständlichkeit hingenommen. Im Kapitel, wo die moderne Wohnungseinrichtung Schwedens beschrieben wird, wird die komfortable Einrichtung von Küche und Bad als eine Erleichterung für die Arbeit des Stubenmädchens (56) gepriesen. Ein Hinweis darauf, daß der Autor vorausgesetzt hat, daß derjenige, der Schwedisch lernt, in einer entsprechenden Gesellschaftsschicht verkehren wird.

Im 7. Lesetext (10) wird über die Richtigkeit von Esaias Tegnens Worten, daß die schwedische Sprache die Sprache der Ehrenhaftigkeit und der Helden sei, diskutiert. Völlig abgesehen davon, daß

heute eine solche sprachliche Wertung nicht "in" ist, stellt sich die Frage, welche Charakterisierungsmerkmale Esaias Tegner dem Schwedisch von heute geben würde.

Daß das Buch sich an eine bestimmte soziale Zielgruppe wendet, macht sich auch im Kapitel 28 bemerkbar, in dem, anhand von einer Geschichte, die praktische Seite des Lebens in Schweden präsentiert werden soll. Heute würde man dieses Kapitel als Lernziel betrachten, in dem die Lernenden auf ein in Alltagssituationen kommunikatives Handeln vorbereitet werden. Man kommt im fremden Land an, sucht ein Taxi, ein Hotel; man ißt und trinkt im Restaurant, man legt Wert auf gutes Essen und gute Bedienung, eine Musikkapelle ist eine Selbstverständlichkeit, es geht um Freizeitbeschäftigungen - man besucht Theater, Oper, Konzerte und Ausstellungen, man geht baden, man diskutiert über Literatur und Kunst und über die Rolle Schwedens in der internationalen Kultur und Wirtschaft. Dieses Kapitel zeigt die Tradition einer bürgerlichen, nationalen Kultur, die wenig mit dem multinationalen Kulturgemisch von heute gemeinsam hat. Keine Veränderungen dagegen scheint der schwedische Zoll durchgemacht zu haben. Die Fragen lauteten damals wie heute: "Har ni någon sprit? Tobak? Cigarrar? Cigaretter?" (Haben Sie Alkohol? Tabak? Zigarren? Zigaretten?) (38).

Interessant ist auch, daß nur Männer reisen, egal ob es Schüler oder Erwachsene sind. Frauen treten in dem Lehrbuch nur als Stubenmädchen (12) und Blumenverkäuferinnen (60) oder als die liebenswerte Schwester des Herrn Svensson, die am Ende der Geschichte sich mit einem der Besucher aus Lettland verlobt, auf. Nur in einer Geschichte über Stockholm, in der über elegante Luxusautos erzählt wird, werden diese sowohl von den Besitzern als auch von den Besitzerinnen selbst gefahren (59). Somit geben die Erzähltexte eine etwas sonderbare Vorstellung von Schweden, das nur von Junggesellen bevölkert scheint. Als kulturelle Frauengestalten werden Selma Lagerlöf, Greta Garbo und eine weibliche Journalistin genannt.

Obwohl Freij die lettische Sprache sehr gut zu beherrschen scheint, weist der lettische Teil, das heißt die Übersetzungsübungen, einige Besonderheiten auf, die wohl durch die Übersetzung aus dem Schwedischen

ins Lettische entstanden sind. Die Abweichungen von der Norm des Lettischen sind sowohl in der Wortwahl als auch in der Syntax zu merken. In der Übung 9 (66) lautet der Satz "Ja, ich bin selbst da gewesen", auf Lettisch *Jā, es esmu pats bijis tur*, eine direkte Übersetzung aus dem Schwedischen *Ja, jag har själv varit där*, während man auf Lettisch trotz relativ freier Wortfolge sagen würde *Jā, tur es esmu pats bijis*, oder *Jā, es esmu tur pats bijis*. Auf jedem Fall markiert *tur* am Ende des Satzes eine unnatürliche Betonung des Adverbess.

Auch der Gebrauch der Demonstrativpronomina zeigt einen deutlichen Einfluß des Schwedischen. Auf die Frage "Wer ist Lettlands Präsident", lautet die korrekte Antwort auf Lettisch nur der Name des Präsidenten. Freij setzt als Antwort den Satz *Tas ir Karlis Ulmanis* (Das ist K.U.) (67) ein. In der Frage *Vai jūs varat skaitīt līdz 12?* (67) begeht Freij den Fehler wie im Französischen nicht den Unterschied zwischen *savoir* und *pouvoir* zu unterscheiden. Auf Lettisch müßte der Satz *Vai jūs protat skaitīt līdz 12?* lauten. Der Satz "die Uhr geht nach" lautet auf Lettisch *pulkstenis iet par lēnu*, Freij läßt den Satz wie auf Schwedisch lauten *tas paliek atpakaļ* (den blir efter). Auch die Indefinitpronomina werden von Freij nach schwedischem Muster gebraucht. Der Satz *inga andra pojkar fick följa med* (keine anderen Jungen durften mitkommen) lautet bei Freij *Nekādi citi zēni nedrīkstēja braukt līdz* (68), obwohl man hier auf Lettisch das Pronomen *neviens* und Singular gebrauchen würde *neviens cits zēns nedrīkstēja braukt līdzi*. In einem anderen Fall heißt es *es nevarēju dabūt nekādu biļeti* (ich konnte keine Eintrittskarte bekommen) (70) statt *nevienu biļeti*. Auch im Gebrauch der Possesivpronomina lehnt sich Freij zu stark an das Schwedische, in dem Satz *Erikam un Gunāram bija savi divriteņi līdz* (E. und G. hatten ihre Fahrräder mit) ist *savi* unnötig, wenn es nicht betont werden soll, daß es sich um ihre eigenen und keine anderen Fahrräder gehandelt hat. In dem Falle müßte aber der Satz noch mit *pašiem savi* ergänzt werden, hier hängt das Pronomen *savi* in der Luft.

Um Präpositionen zu vermeiden machen viele Ausländer den Fehler, daß sie nur den lettischen Lokativ gebrauchen. So auch Freij. Statt *es gribēju iet uz teātri* (ich wollte ins Theater gehen) sagt er *es gribēju iet*

teatrī (70).

Freij hat auch Schwierigkeiten mit den lettischen Präfixen (Präpositionen) und Partizipien. Der Satz *Šovakar iedams pajēmu līdz savu dēlu* (Heute Abend gehend habe ich meinen Sohn mitgenommen)(70) benötigt eine Ergänzung des Raumes. Ein fertiggeschriebener Brief fordert das Präfix *uz-* und nicht *no-*, nicht *norakstīto vēstuli...* (71) sondern *uzrakstīto vēstuli*; vollgeladene Schiffe brauchen das Präfix *pie-*, also nicht *Tur brauca kugi, krauti ar visādām precēm* (Da fuhren Schiffe, geladen mit (...)) (71), sondern *piekrauti ar visādām precēm*. Und Waldemar Atterdag ging nicht gegen Visby, *gāja pret Visbiju* (71), sondern er überfiel *uzbruka Visbijai*. Dies sind nur einige Beispiele.

Was die Orthographie betrifft, weist der schwedische Teil im großen und ganzen die noch heute gültigen Normen des von der Schwedischen Akademie herausgegebenen Rechtschreibwörterbuches auf. Der lettische Teil dagegen, zeigt die Unstabilität der lettischen Orthographie der dreißiger Jahre, die in gewisser Weise bis heute anhält.

1938 wurde in Lettland ein neues Orthographiegesetz³ eingeführt, das nach dem damaligen Bildungsminister Tentelis als Tentelisorthographie bezeichnet wurde. Die Unzufriedenheit von Sprachwissenschaftlern und Lehrern führte aber schon 1939 zu einer erneuten Gesetzesänderung⁴. Nach beiden Gesetzen solle z.B. das *r* nicht mehr palatalisiert werden, Freij palatalisiert es aber zum Teil. Freij hält sich aber an die Gesetzespunkte, daß die Vokalquantität bei manchen Verben nicht mehr bezeichnet werden soll z.B. *sakat* (68) statt *sakāt*, oder *parādas* (71) statt *parādās*. Interessant ist auch, daß obwohl in den preskriptiven lettischen Grammatiken des 20. Jahrhunderts - angefangen mit Endzelīns-Mühlenbachs 1908, bis zu den im Exil herausgegebenen, die die Tradition der dreißiger und vierziger Jahre fortsetzten, auch die in Riga herausgegebene akademische Ausgabe der lettischen Grammatik von 1959 - das Futur mit der Endung *-sit* empfohlen wird, Freijs die erst seit den sechziger Jahren in Lettland normative Endung *-siet* - *teiksiet* (69) - gebraucht. Ob sich Freij hier vom gesprochenen Lettisch hat leiten lassen?

Dagegen wirft schon ein flüchtiger Blick auf das beigegefügte schwedisch-lettische, lettisch-schwedische Glossar eine Menge Fragen auf. Wie die Texte, so widerspiegelt auch das Glossar die Thematik einer begrenzten Einwohnerschicht. Das wird ganz besonders deutlich, wenn man in einem Glossar von etwa 3000 Wörtern solche Wörter wie *adelskalender*, *betjäning* (Dienstleute), *beväpna* (bewaffnen), *biskop* (Bischoff), *bragd* (Heldentat), *brukspatron* (Eisenhüttenbesitzer), *domkapitel*, *dåd* (Heldentat) usw. findet. Das Minimum des Wortschatzes einer Sprache festzustellen ist immer eine abenteuerliche Aufgabe, die in bestimmten Fällen der Intuition oder der Willkür der Zusammensteller unterworfen ist. Doch muß man sich bei einem so begrenzten Wortschatz wie 3000 Wörtern sich fragen, ob die lexikalische Auswahl in der Tat repräsentativ ist? Gehören wirklich Wörter wie *aftonsång* (Abendandacht), *akter* (Schiffsakter), *andakt* (Andacht), *animerad* (lebhaft), *asklik* (wie Asche), *auktion* (Versteigerung), *avtynande* (Versiechen), *ebenholts* (Ebenholz) usw. zum Grundwortschatz einer Sprache?

Auch die Übersetzung der Wörter im Glossar ist nicht immer zutreffend. *Alltefter* übersetzt Freij mit *ik pēc*, wobei *pēc* genügen würde, *andakt* bekommt statt *svētrīdis* die Übersetzung *svētcere*, ein Wort, das ich in keinem Wörterbuch gefunden habe. *Anknytning* (Zusammenhang, Anschluß) wird mit *uzsākšana* (Anfangen) statt *sakarība* oder *pievienojums* übersetzt, *anmärka* (bemerken) mit *sūdzeties* (sich beschweren) statt *piezīmēt*, *aizradīt*. Auch im lettisch-schwedischen Teil des Glossars sind unpräzise Übersetzungen. So wird z.B. *atdošana* (Zurückgabe) mit *pollettering* (Gepäckaufgabe), *amats* (Beruf) mit *ämbete* (Amt) statt *yrke* übersetzt, was zwar in einem bestimmten Kontext möglich ist, aber nicht als zusammenhangslose erste Bedeutung eines Stichwortes. Dies gilt übrigens für sehr viele der Übersetzungen. Im Glossar wird nicht die weitverbreiteste allgemeine Bedeutung angegeben, sondern eine enge textgebundene Übersetzung. Eine etwas sonderbare Bedeutung hat das Wort *apvērsums* (Putsch) bekommen, das mit *omvāxling* (Abwechslung) übersetzt worden ist. Es stellt sich die Frage ob es sich hier, um eine ironisch verniedlichte Darstellung der lettischen Staatsform von 1939 handelt,

oder ob hier der "Fehlerteufel" am Werk gewesen ist.

Auch im Glossar macht sich der starke Schwedischeinfluß bemerkbar, z.B. begeht Freij ebenfalls den häufigen Fehler von Schwedischsprechenden und übersetzt *apiešanās* (Behandlung) wörtlich mit *umgänge* (Gesellschaft), oder *dušcha* mit dem Ausdruck der schwedischen Umgangssprache *ņemt dušu* (eine Dusche nehmen) statt *iet zem dušas* (unter die Dusche gehen) oder *dušoties* (sich duschen). Freij unterliegt auch der Gefahr das, zwar äußerst produktive, doch in der Schriftsprache zu vermeidende, Wortbildungssuffix -šana sehr häufig zu gebrauchen, z.B. *apspriešanās*, *atbraukšana*, *atdošana*, *atnākšana*, *vēlā likšana*, *cienīšana* usw.

Bestimmte Wortklassen lassen sich aus der einen in die andere Sprache nicht ohne weiteres übertragen; z. B. entsprechen vielen schwedischen und auch deutschen Adjektiven lettische Substantive im Genetiv Plural - engelsk (englisch) angļu von angļi - die wie indeklinable Adjektive gebraucht werden. Dies müßte auch im Glossar vermerkt werden. Ferner gibt es bei den lettischen Adverbien abweichende Endungen; *i allmānhet* - *vispār* kann demnach nicht wie *parasti* mit der Endung -i *vispāri* geschrieben werden. Inkonsequent ist die Bezeichnung von Homonymen, bei *bo* werden die verschiedenen Bedeutungen nummeriert, bei *drīva* dagegen werden sie unter verschiedenen Stichwörtern angegeben.

Im Glossar sind auch die Angaben zu den unpersönlichen Verben unzureichend, d. h. zu solchen Verben, deren finite Formen überwiegend oder nur in der 3. Person gebraucht werden können, und deren logisches persönliches Subjekt meistens im Dativ steht; z.B. beim Verb *anse* (meinen) steht als Übersetzung *domāt*, *likties*. Das Verb *likties* kann erstens als ein normales reflexives Verb gebraucht werden und bedeutet dann sich legen oder hinlegen, es kann aber auch als unpersönliches Verb gebraucht werden mit dem logischen Subjekt im Dativ, *man liekas*. Auch das Verb *vajadzēt* (brauchen) steht mit dem logischen Subjekt im Dativ, was Freij mit *kam vajadzēt* vermerkt, was aber beim Leser die Verwirrung noch weiter erhöht. Eindeutig wäre der Hinweis - *vajadzēt, man vajag*. Diese Beispiele lassen sich beliebig erweitern.

Das Buch stellt sehr hohe Anforderungen an die Lernenden. Nach einem relativ kurzen Lernteil von 74

Seiten und 55 Seiten Grammatik folgt eine Minianthologie der schwedischen Literatur. Beim modernen Sprachunterricht versucht man das reale Leben zu vermitteln. Erst nachdem die Lernenden recht gute Sprachkenntnisse erworben haben und sich in der entsprechenden Gesellschaftskultur orientieren, werden sie mit anspruchsvolleren Texten konfrontiert. Freijs Auswahl bietet eine Übersicht über die schwedischen Klassiker, sowohl Prosaisten als auch Lyriker, eine nicht anfechtbare Auswahl von Texten, die aber dem Kulturverständnis der 30. und 40. Jahre entspricht.

Obwohl in diesem Lehrbuch Sprachunterschiede zum heutigen Schwedisch und Lettisch zu konstatieren sind, bilden diese Veränderungen keine gravierenden Unterschiede, die sprachliche Verständlichkeit ist nicht gestört, es tritt nur ein interessantes Beispiel von diachronen Sprachveränderungen hervor. Dagegen ist die Methodik des Lehrbuches veraltet und die Thematik der Texte echt archaisch. Die vielen Texte über das schwedische Königshaus wie auch die Diskussion über Esaias Tegners Gedichtsstrophe, daß Schwedisch die Sprache der Ehrenhaftigkeit und der Helden ist, und daß es von Edelmut und Männlichkeit kennzeichnet wird, rufen heute eher ein Lächeln hervor. Auf die unrealistische Darstellung der schwedischen Gesellschaft ist schon oben hingewiesen worden.

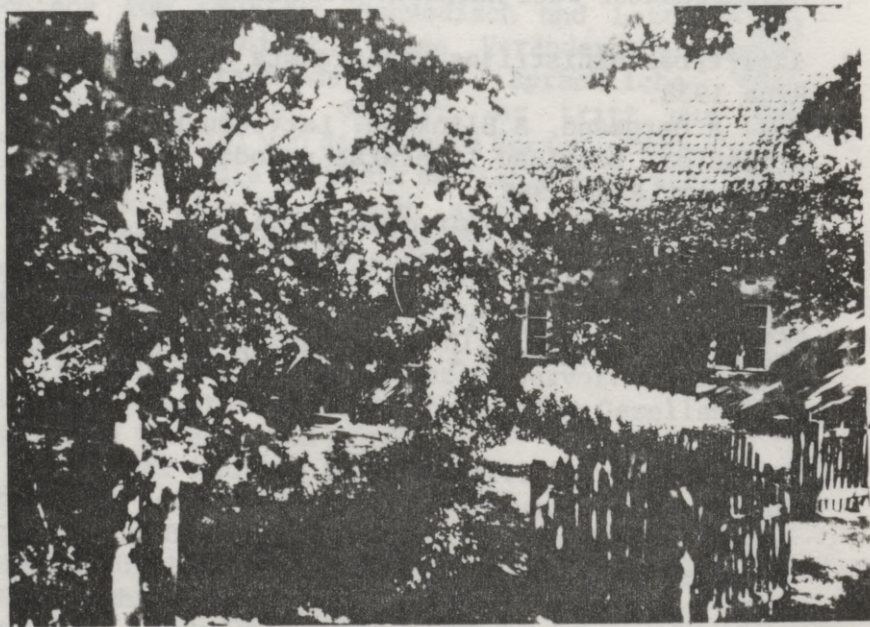
Der heutige Sprachunterricht richtet sich immer nach den Bedürfnissen der Zielgruppe, aber Freijs Lehrbuch, das im Bereich des didaktisch-methodischen und des soziokulturellen große Unterschiede zum heutigen Sprachunterricht aufweist, bildet trotzdem eine interessante Basis für einen kontrastiven Sprachunterricht, sei es für ein Lettischlehrbuch für Schweden oder ein Schwedischlehrbuch für Letten. Freijs Buch zeigt sehr deutlich, daß Sprache nicht nur ein linguistisches System aufweist - dessen Veränderungen in diesem Fall innerhalb des Vertretbaren liegen - sondern, daß Sprache in der heutigen multikulturellen Welt erst dann gut funktionieren kann, wenn sie in dem richtigen soziokulturellen Kontext eingebettet ist. Mit anderen Worten, es ist nicht nur wichtig die Morphologie, Lexik und Syntax einer Sprache zu beherrschen, sondern es muß den Lernenden auch beigebracht werden wann, wo, wie, wem,

was gesagt wird.

1. William Freij: Ilustrēta zviedru valodas lasāmā grāmata ar zviedriski-latvisku un latviski-zviedrisku vārdnīcu un tulkošanas vingrinājumiem. Rīga 1939. Alle Seitenangaben in meinem Text beziehen sich auf diese Ausgabe.
Viljams Freijs: Zviedru valodas gramatika. Rīga 1938. Alle Seitenangaben in meinem Text beziehen sich auf diese Ausgabe.
2. Angaben über Freij in: Vem är Vem? Skånedelen. Huvudredaktör Paul Harnesk. Stockholm 1948, sid. 178-179.
3. Izglītības Ministrijas Mēnešraksts Nr.9 und Nr.10. Rīga 1938.
4. Vgl. A.Bergmane, A.Blinkena: Latviešu rakstības attīstība. Latviešu literārās valodas vēstures pētījumi. Rīga 1986.
A.Ozols: Raksti valodniecībā. Rīga 1967.
V. Ruķe-Draviņa: The Standardization Process in Latvian. Stockholm 1977.
L.Zaļkalne: Ortogrāfijas maiņas Latvijas brīvvalsts posmā. Specialarbete i lettiska 60p. Stockholm VT 1979.

Oļģerts Enzeliņš un Velta Draviņa

JĀŅA ENDZELĪNA DZIMTĀS MĀJAS KAUGURU pag. MICKĒNS
20.gs pirmajā pusē un 20.gs beigās.
H.ENZIŅA un V.DRAVIŅAS fotoattēlos

Mičkēna vecā māja, kur dzimuši
Jānis Endzelīns, Hermanis Enzeliņš,
Jānis un Hermanis Asari.

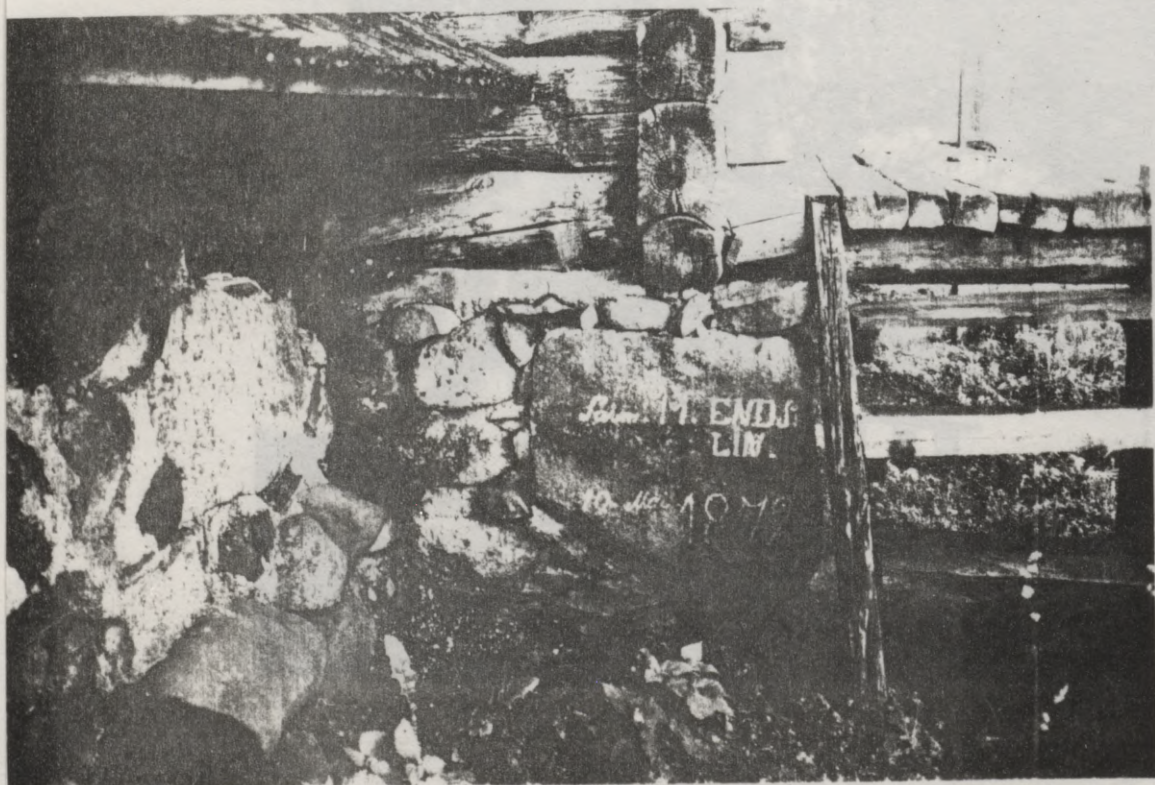
Skats uz Mičkēna jauno māju 1940.g.17.jūnijā

Mičkēna jaunā māja

Mičkēna saimniecības ēkas

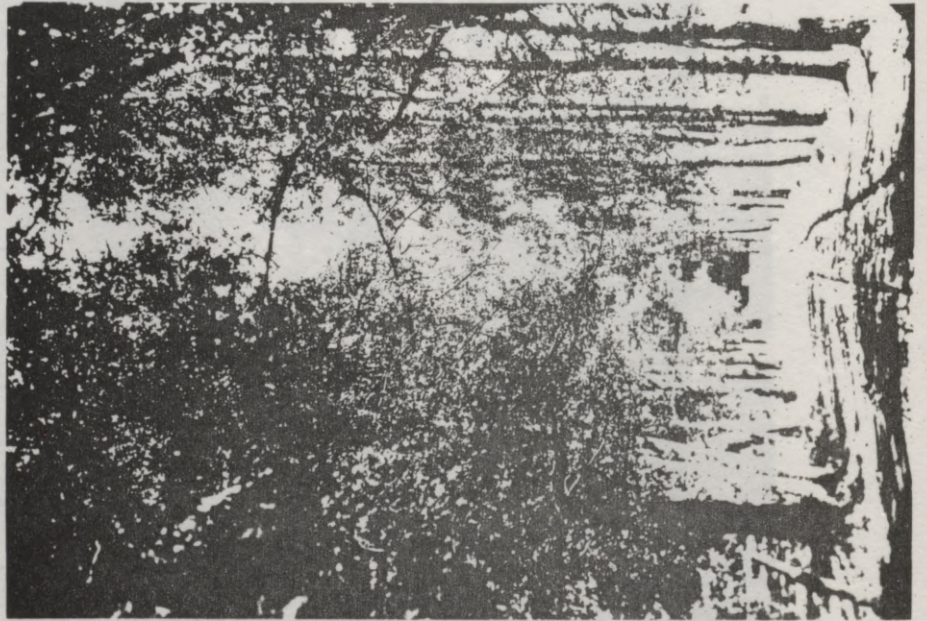
Mičkēna vecā klētīņa; akmenī iekalts toreizējā
saimnieka M. Endzelīna vārds 1872. gadā

Mičkēna klētiņas gals (1990)

Mizkōna egles ar celu uz Vagali

Mizkōna egles ar celu uz Vagali

Roņu pļava Mičkēnā
Aizmugurē Mičkēna egles

Zipas par kauguriešu vietu vārdiem, kā arī
dažus citus Mičkēna apkārtnes attēlus skat.
V.Rūķes-Draviņas grāmatā PLACE NAMES IN KAUGURI
COUNTY, LATVIA (= Acta Universitatis Stockholmiensis.
Stockholm Slavic Studies 6), Stockholm 1971.

C E L I XIX

S a t u r s

- VELTA RŪKE-DRAVIŅA,
Matīss Kaudzīte (1848-1926) kā valodnieks
Der lettische Schriftsteller Matīss Kaudzīte als praktischer Sprachwissenschaftler
1-51
- EDITE HAUZENBERGA-STURMA,
Par leišiem, lietuvjiem un lietuviešiem
Über die verschiedenen Nationalitätsbezeichnungen der Litauer im Lettischen
52-55
- KĀRLIS DRAVIŅŠ,
Stabilie salīdzinājumi Stendes izloksnē
Stehende Vergleiche in der Mundart von Stenden (Lettland)
56-63
- EMMA MEDNE,
Deminutīvi Ģeru izloksnē
Deminutivformen in der Mundart von Ģeri (Lettland)
64-67
- AIJA JANELSIŅA-PRIEDĪTE,
Die Sprache und das soziale Umfeld in dem
ersten Schwedischlehrbuch der Universität
in Riga aus dem Jahre 1939
68-79
- OLGERTS ENZELIŅŠ & VELTA DRAVIŅA,
Jāņa Endzelīna dzimtās mājas Kauguru pagasta Mičkēns 20.gs pirmajā pusē un 20.gs beigās
Photoaufnahmen des Geburtshauses von J. Endzelins in der Gemeinde Kauguri (Lettland)
80-85

Distribution: ARTILETT, Box 29063, S-10052 STOCKHOLM

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTĒKA

0303029946

1.20 W.